

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Владислав Пархоменко

**УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА
ГЕТЬМАНАТ П. СКОРОПАДСЬКОГО
В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ**

Монографія

Миколаїв – 2025

УДК 930.2. 94(477) «1917-1918»

П 18

*Рекомендовано до друку Вченою радою Чорноморського
національного університету імені Петра Могили
(протокол № 7 від 29 травня 2025 р.).*

Рецензенти:

Буглай Н. М., доктор історичних наук, професор, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова;

Дегтярьов С. І., доктор історичних наук, професор, Сумський державний університет;

Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор, Чорноморський національний університет імені Петра Могили.

Пархоменко В. А.

- П 18 Українська Центральна Рада та Гетьманат П. Скоропадського в мемуарній спадщині: монографія / В. А. Пархоменко. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. П. Могили, 2025. – 160 с.
ISBN 978-966-336-422-3

У монографії комплексно й системно проаналізована вітчизняна історико-мемуарна спадщина як джерело з історії національно-визвольної боротьби в Україні 1917–1918 рр. Увага звертається на особистісний контекст формування комплексу вітчизняної мемуаристики про події Української революції, персональну мотивацію написання спогадів, з'ясовується ступінь їх об'єктивності. Наголошено, що активне залучення мемуарної спадщини сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу історичних подій, активізуватиме вивчення державотворчих процесів початку ХХ ст. представниками академічної історичної науки.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії та мемуаристики.

УДК 930.2. 94(477) «1917-1918»

ISBN 978-966-336-422-3

© Пархоменко В. А., 2025
© ЧНУ імені Петра Могили, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ.....	10
1.1. Створення Української Центральної Ради за свідченнями сучасників.....	10
1.2. Боротьба за автономію.....	28
1.3. Національні Збройні сили Центральної Ради.....	44
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЛИСТОПАД 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.).....	59
2.1. III-й універсал. Проголошення УНР.....	59
2.2. Останні місяці Центральної Ради (грудень 1917 – квітень 1918 рр.).....	64
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ.....	86
3.1. Державний переворот 29 квітня 1918 р.....	86
3.2. Внутрішня політика П. Скоропадського у мемуарній спадщині.....	99
3.3. Зовнішні стосунки Української Держави.....	121
3.4. Мемуаристика про падіння Гетьманату.....	134
ПІСЛЯМОВА.....	142
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	144

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що мемуаристика доби української національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. є важливим джерелом із дослідження проблем тогочасних державотворчих процесів, відтак потребує глибокого об'єктивного та всебічного вивчення. До відновлення державної незалежності України 1991 р. аналіз національно-визвольних змагань зазначеного періоду в історичній літературі супроводжувався неоднозначними, здебільшого кон'юнктурними оцінками, притаманними радянській історичній науці. Звернення до історико-мемуарних праць, присвячених Українській революції, крім суто наукового значення, умотивоване й виразною практичною потребою, адже розбудова суверенної України вимагає неупередженого дослідження, вивчення та використання досвіду державотворчих процесів 1917–1921 рр. Що ж до української мемуарної літератури, то її значення для висвітлення подій початку XX ст. взагалі важко переоцінити, оскільки визвольні змагання, що розпочалися на території Російської імперії в момент її розпаду, охопили значну кількість людей різних політичних поглядів, соціальних верств та професійних груп.

Політика у різних її формах – від парламентської до збройної – втягнула в себе тисячі людей, які змушені відійти від звичного способу життя й зробити свій вибір, часто не лише політичний, а й щодо національної приналежності – ідентифікації. Протистояння між радикалами й консерваторами, соціалістами й лібералами, єдинопартійцями й націоналістами – все це заклало значний фундамент для наступних мемуаристів, які перетворили свої праці на інструмент продовження політичної боротьби з подальшим викриттям своїх опонентів та вибілюванням власних дій. Звичайно ці твори не позбавлені певної суб'єктивності, адже відображають особисті погляди авторів, що часто не співпадають із позицією опонента. Однак саме цей суб'єктивізм у свою чергу й створює додаткове тло для кращого бачення подій.

Сучасні складні виклики, що постали перед Україною переконливо засвідчують, що чимало нинішніх проблем значною мірою ідентичні викликам періоду національно-визвольних змагань початку XX століття. Крім цього, спогади сучасників містять чимало конкретно-історичної та аналітичної інформації, яка часто не висвітлена в інших видах джерел, оскільки значну частину документів втрачено у вирі визвольної боротьби. Вивчення мемуарної спадщини сприятиме формуванню та корегуванню більш виразного образу минулого в сучасній історичній свідомості, розв'язанню певних проблем сучасного держа-

вотворення та становитиме внесок у сучасну вітчизняну історичну науку.

Метою дослідження є комплексне вивчення мемуарів, а також відтворення цілісної картини визвольної боротьби доби Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського крізь призму спогадів. Досягнення мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми дослідження;
- показати негативний вплив ідеологічних стереотипів та політичних уподобань на висвітлення сучасниками подій в мемуарній літературі;
- висвітлити основні етапи державного будівництва та суспільно-політичного життя в Україні в період Центральної Ради та Української Держави П. Скоропадського, на основі дослідження мемуарів;
- проаналізувати погляди військових мемуаристів щодо участі національних збройних формувань у бойових діях часів визвольних змагань 1917–1918 рр.;
- обґрунтувати значення мемуарної літератури як історичного джерела у висвітленні подій Української революції.

Об’єктом дослідження виступає мемуарна література переважно українського національного спрямування, авторами якого є сучасники та свідки революційних подій в Україні 1917–1918 рр.

Предметом роботи є з’ясування тематичного змісту мемуарів, окреслення кола їхніх авторів, аналіз умотивованості й часу написання спогадів, важливості та достовірності, поданої у них інформації.

Хронологічні межі. Вибір нижньої межі зумовлено початком українського національно-визвольного руху та створенням Української Центральної Ради навесні 1917 р. Верхня межа обумовлена падінням Гетьманату П. Скоропадського наприкінці 1918 р.

Історіографічний нарис. Проблема фіксації й осмислення подій визвольних змагань українського народу як лідерами, так і рядовими учасниками безпосередньо постала ще під час буремних подій Української революції. Питання вітчизняної мемуаристики у невеликій розвідці «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення» актуалізував історик І. Кревецький ще в 1919 р. [1] Його розширена праця на цю ж тематику в співавторстві з О. Назаруком «Як писати мемуари?» [2] водночас стала, так би мовити, методичним посібником для багатьох учасників Української революції, що залишили нащадкам свої спогади.

Одним із основних осередків публікації мемуарної літератури з історії Української революції у міжвоєнний період став видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові (1921–1939). Окрім книжок від-

повідного змісту, тут щорічно видавався історичний календар-альманах «Червоної Калини», а з жовтня 1929 р. – й щомісячний журнал «Літопис «Червоної Калини», присвячений переважно українській воєнній історії, зокрема добі 1917–1918 рр. Обидва періодичні видання регулярно вміщували й мемуаристику, присвячену визвольним змаганням. Серед інших періодичних еміграційних та західноукраїнських видань міжвоєнного періоду необхідно відзначити паризький часопис «Тризуб», празьку «Розбудова нації», альманах «За державність» (Каліш – Варшава), львівські – «Літературно-науковий вісник» (згодом «Вісник») та ін. Усі вони періодично й системно вміщували спогади військових та цивільних осіб – активних учасників і свідків подій 1917–1918 рр. в Україні.

Події Української революції знайшли певне відображення у спогадах представників Білого руху, наприклад, у 22-томному виданні «Архів російської революції» (Берлін, 1921–1937).

У радянській Україні в 1921 р. створено Всеукраїнську комісію з історії Жовтневої революції та комуністичної партії (більшовиків) України (Істпарт). Друкованим органом Істпарту став журнал «Літопис революції», де почали публікуватися мемуари представників радянського табору. Так, за 1922–1935 рр. надруковано 168 спогадів про події Громадянської війни на території України [3]. Створення регіональних Істпартів сприяло активізації збору, опрацюванню та оприлюдненню матеріалів з історії революційних подій в Україні. Отже, у 1920-х рр. ще існувала можливість більш-менш об'єктивно висвітлювати події минулого, перевидавати, хоч і з купюрами, спогади політичних опонентів, праці яких з'являлися за кордоном. Ситуація змінилася різко на гірше із середини 1930-х рр., коли цілеспрямовано обмежили доступ до архівів, а недавні керманічі революції перетворюються на «ворогів народу».

У повоєнній УРСР навіть за часів хрущовської «відлиги» написання спогадів (із нерадянської точки зору), а тим більше їхньої публікацій, було справою практично неможливою через цензорський контроль за друкованим словом й навіть рукописами. В цей період видавалися як збірки спогадів [4; 5; 6; 7; 8], так і методичні публікації, написані в межах тодішньої офіційної ідеології, зокрема О. Олійникова [9] та Г. Стрельського [10].

З відновленням державної незалежності України, у 1991 р. розпочався сучасний етап із дослідження вітчизняної мемуаристики. У переважній більшості випадків теоретичному осмисленню специфіки жанру цього історичного джерела, передувала потужна хвиля різного рівня

археографічних публікацій (передруків) спогадів чільних діячів та рядових учасників Української революції 1917–1918 рр.

Серед спеціальних досліджень, присвячених вітчизняній мемуаристиці доби Української революції, слід згадати захищені кандидатські дисертації – А. Маликом «Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» [11] та Ю. Калібердою «Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.» [12], де висвітлено окремі аспекти вітчизняної мемуарної спадщини доби визвольних змагань в Україні.

Останнім часом взагалі змінилася на краще ситуація з дослідженнями у галузі мемуаристики. У 2009 р. у збірнику Інституту історії України НАН України «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.» надруковано проблемну методологічну статтю Р. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років» [13]. Авторитетний дослідник у ній наголошував: «Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби... Оскільки Українська революція була концентрованим виявом протиборства різних політичних сил, то вважаємо доцільним за критерій групування мемуаристів обрати їх належність до певних ідейно-політичних таборів: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного; радянського; російського білого руху» [13, с. 31]. Одночасно вчений звертав увагу, на те, що в сучасному вітчизняному джерелознавстві «обмаль досліджень, присвячених саме цій категорії джерел» [13, с. 31].

Окремі аспекти з української мемуарної спадщини визвольного руху 1917–1921 рр. фрагментарно розглянуто в наукових розвідках Т. Вінцовського [14], С. Звілінського [15] В. Капелюшного [16], О. Коляструк [17], І. Монолатія [18], Ф. Погребенник [19], М. Стопчака [20], Я. Тинченка [21] Я. Файзуліна [22], М. Федунь [23], О. Дем'янюка [34], С. Литвина [35].

У ґрунтовних дослідженнях науковців В. Великочия [24], В. Вериги [25], В. Верстюка [26; 27], І. Дацківа [28], М. Литвина [29], О. Реєнта [30; 31], О. Рубльова [30], Р. Пирога [32] також частково висвітлена проблема мемуарних свідчень стосовно подій Української революції 1917–1918 рр. У 2010 р. опубліковано працю вченого В. Горака «Українська гетьманська держава 1918 р. у світлі споминів її сучасників» [33]. Нещодавно, в 2024 р. дослідниця Н. Любовець один із розділів своєї книги, присвятила загальному аналізу мемуаристики Української революції 1917–1921 рр. [36].

У 2014 р. автор даної праці вже присвятив монографію подіям визвольного руху 1914–1921 рр. у вітчизняній мемуаристиці [37]. В цій книзі матеріал представлений із значними доповненнями і уточненнями.

Методологія дослідження. Вивчення подій Української революції 1917–1921 рр. крізь призму мемуаристики передбачає дослідження соціальної свідомості, ментальності тогочасного суспільства. Провідні вітчизняні науковці (І. Войцехівська, Я. Калакура, І. Колесник, С. Макарчук) класифікують мемуарну літературу як один із видів історіографічних джерел, наголошуючи при цьому на необхідності їхнього диференційованого спеціального аналізу. З цією метою використовується стандартизований набір оціночних критеріїв для дослідження й аналізу мемуарного жанру (спогади, автобіографії, щоденники, листування), що насамперед стосується особливостей їхніх інформативних можливостей, індивідуальності авторів-мемуаристів тощо. Це висуває проблему з'ясування теоретико-методологічних принципів пізнання.

Отже, методологічною основою став комплекс методів, прийомів, засобів, що забезпечили процес наукового дослідження заявленої проблеми на принципах історизму та об'єктивності. З метою виявлення об'єктивності мемуарів як першоджерела використано метод системного порівняльно-історичного аналізу. Оцінюючи фактологічний зміст мемуарної літератури, дотримано принципу історизму та використано аналітико-типологічний, історико-оглядовий та проблемно-хронологічний засоби дослідження проблеми, що дає можливість всебічно висвітлити історичні події. Також застосовано методи біографічний (просопографічний), критичного порівняння та верифікації документів.

Принцип історизму забезпечує аналітичне висвітлення історичного процесу. Він передбачає застосування двох підходів: історико-ретроспективного та історико-ситуаційного. Перший розкриває суть подій минулого з певної історичної дистанції, що дозволяє розкрити процес написання сучасниками мемуарів та їх об'єктивне значення як історичного джерела. Другий підхід допомагає розглядати явища минулого в контексті відповідної історичної ситуації: як тогочасні політичні лідери й рядові свідки подій сприймали у своїй діяльності та повсякденному житті відповідні історичні реалії, що знайшло відображення у щоденникових записах та спогадах.

Аналітичне дослідження історико-мемуарних творів неможливе також без методу психологічного аналізу, який дозволяє зрозуміти мотивацію написання спогадів, політичні уподобання авторів мемуарів, вплив часу та місця їх написання на висвітлення подій минулого.

Науково-практичне значення роботи. Викладений у роботі фактологічний матеріал, може використаний в процесі підготовки узагальнюючих праць із новітньої історії України, джерелознавства, відповідних спецкурсів з історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових та навчальних установ.

Структура монографії ґрунтується на значній джерельній базі, обумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями такого джерельного комплексу як мемуаристика. Вона складається зі вступу, трьох розділів, післямови та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА В ІСТОРИКО-МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

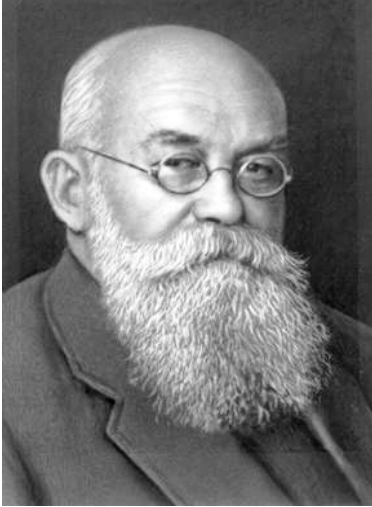
1.1. Створення Української Центральної Ради за свідченнями сучасників

Аналізуючи мемуарну літературу, присвячену першому періоду Української революції 1917–1921 рр. – добі Центральної Ради, можемо зазначити, що вона є досить неоднорідною через різні позиції її авторів. Так, розподіляючи весь загальний спогадів про події 1917 – перших місяців 1918 рр., виділимо такі великі групи: прихильники діяльності Центральної Ради, які одночасно виступають її апологетами або у всьому, або в більшості заходів; опоненти, які більшу увагу приділяють недолікам і прорахункам першої української влади ХХ ст.; а також групу мемуаристів, які виступали сторонніми спостерігачами, й у працях яких Центральна Рада згадується лише епізодично, при чому в контексті подій, що мали для України побічне значення. Кожна з цих груп також є неоднорідною, і саме завдяки цьому в нас є можливість побачити всю багатогранність процесів, явищ та настроїв в Україні у зазначений нами період.

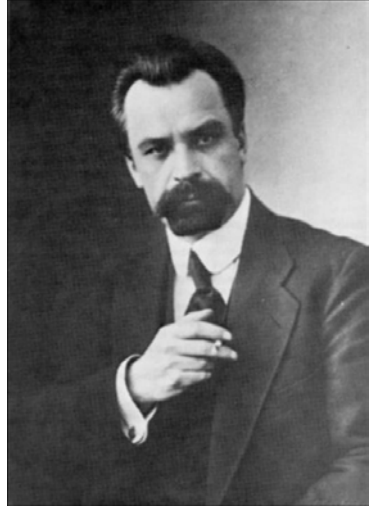
Так, до першої групи мемуаристів, що по-різному захищали ідеї Центральної Ради та УНР, необхідно зарахувати передусім тих осіб, які брали безпосередню участь у становленні української державності в 1917 р., і відповідно є особисто зацікавленими не лише в позитивному висвітленні події, а й у створенні власного привабливого для сучасників і нащадків образу. До них передусім потрібно віднести лідерів тогочасної України: голову Центральної Ради М. Грушевського, голову Генерального секретаріату В. Винниченка, інших тогочасних політиків та військових: М. Галагана, М. Єремєєва, Н. Короля, Б. Мартоса, В. Петріва, П. Христюка та інших.

Одним із перших серед лідерів Української революції 1917–1921 рр. оприлюднив спогади голова українського уряду – Генерального секретаріату Центральної Ради, очільник Директорії УНР В. Винниченко. У 1919–1920 рр. ним видано тритомний мемуарно-публіцистичний твір «Відродження нації», у якому підбивається підсумок його політичної кар'єри, викладаються власні погляди на Українську революцію [1].

Діячі Української Центральної Ради, автори спогадів

**М. Грушевський – голова
Української Центральної Ради**

**В. Винниченко - голова
Генерального Секретаріату**

**Б. Мартос - генеральний
секретар земельних справ**

**П. Христюк - генеральний
писар Генерального
Секретаріату**

У «Передмові» до першої частини книги, датованій 4 липня 1919 р., автор претензійно декларував історіософію цього етапного для вітчизняної мемуаристики Української революції 1917–1921 рр. твору: «Я беру на себе трудну річ: дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції. У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу... Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним» [2, с. 9].

Мемуарист наголошував: «Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета – перейти через усі етапи недавно минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії» [2, с. 10]. В. Винниченко також окреслює «чотири доби» в «історії відродження української нації», а саме: 1) доба Центральної Ради; 2) доба Гетьманщини; 3) доба Директорії та 4) доба «Отаманщини». В основі поділу лежить «роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів»: за Центральної Ради визначальним чинником доби, на його думку, виступала «вся свідомо національна демократія без різниці класів»; за Гетьманщини панують «буржуазні і реакційні класи»; за Директорії головна роль, мовляв, перейшла до революційних верств – сільського та міського пролетаріату; головним же чинником за доби Отаманщини, на переконання мемуариста, виступав «елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний» [2, с. 11-12].

В. Винниченко вважав себе марксистом, однак його погляди зазнали значного впливу західного лібералізму. У власних політичних уподобаннях він коливався між українською національною самостійницькою платформою й концепцією Української радянської республіки. Зазначимо, що сучасна вітчизняна історіографія не вважає «Відродження нації» класичним мемуарним твором, оскільки праця поєднує в собі «елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики» [3, с. 32].

Попри запевнення В. Винниченка, що він не хотів «писати історії в академічному значінню цього слова» [2, с. 10], все ж таки матеріал викладено у хронологічній послідовності, зроблено спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, де в основу покладено соціально-класовий принцип. Доволі широко у «Відродженні нації» використано документи й матеріали преси, що

також надає їй принаймні частково дослідницьких рис. Водночас праці притаманний виразний суб'єктивно-оціночний характер, властивий насамперед спогадам: аналіз державних інституцій, характеристика діяльності провідних вітчизняних політиків революційної доби подаються у ній крізь призму власного, нерідко аж занадто суб'єктивного бачення. А такі історичні постаті як С. Петлюра чи П. Скоропадський отримали у книзі не лише таврувальні, а й брутально-гротескні оцінки.

Водночас «Відродження нації» стало першою узагальнюючою працею одного з лідерів Української революції, відігравши важливу роль у подальшому концептуальному оформленні «уєнерівської» історіографічної течії, що стала домінуючою у 1920–1930-х рр. у закордонній українській історіографії [3, с. 32].

У своїх працях апологети Української Центральної Ради головним чином намагаються показати об'єктивний характер усіх процесів та явищ, пов'язаних із різними подіями, знімаючи таким чином відповідальність за їх невдачу ыз себе особисто. До таких об'єктивних, на їх думку, чинників відносять: низький освітній рівень українського населення, його пасивність; складну економічну ситуацію в Україні, спричинену війною; геополітичну ситуацію в Європі та світі загалом (несприятливу, зрозуміло, для створення Української державності). Більше того, в їх працях регулярно відбувається пошук винних, тих, чия діяльність призвела до поразки УНР. Такими винними вони найчастіше вважають своїх політичних опонентів навіть із українського революційного табору (В. Винниченко – С. Петлюру тощо), консервативні сили, що прийшли їм на зміну (П. Скоропадського та його прихильників), зовнішні сили: Тимчасовий уряд Росії та персонально О. Керенського, більшовиків, німецьку військову адміністрацію, нерозуміння держав Антанти та ін.

Другу групу мемуаристів складають українські політичні діячі, які в той чи інший час були в опозиції до Центральної Ради та її уряду. До них потрібно віднести передусім Д. Донцова, Д. Дорошенка, П. Скоропадського, Є. Чикаленка та ін. Кожен із представників цього напрямку критикував владу УНР за різні прорахунки: у відносинах із Росією, в економічній та соціальній сфері тощо. Однак найбільшої критики Центральна Рада зазнала за її політику в військовій сфері, що привела країну до межі катастрофи та дозволила більшовикам практично зайняти усю територію держави на початку 1918 р. Варто також зазначити, що більшість мемуаристів-критиків мала відношення до іншої спроби становлення української державності – Гетьманату, і тому висвітлення негативних моментів у діях попередників для них стало необхідним. Отже, вони не лише пояснювали причину державного

перевороту 29 квітня 1918 р., а й перекладали відповідальність за усі кризові явища в державі.

До третьої групи сучасників, які лишили в своїх мемуарах спогади про події в Україні у 1917 р., відносимо тих, хто ніяк не належав до тогочасної української політичної еліти. Це представники російських політичних партій, Тимчасового уряду, єврейського та польського національних рухів, іноземні дипломати та військові. Їх свідчення про діяльність Центральної Ради й Генерального секретаріату є досить уривчастими, що пояснюється як низьким рівнем обізнаності з ситуацією в Україні та її владних кулуарів, так і незначним інтересом до українських справ у цілому. До представників цієї групи можна віднести: О. Гольденвейзера, М. Гофмана, Г. Гуммеруса, А. Денікіна, О. Керенського, Е. Людендорфа, О. Черніна та інших. Варто зазначити, що міжнародний інтерес до подій в Україні у 1917 р. порівняно з наступними роками (періодом Гетьманату та Директорії УНР) значно нижчий. Це передусім пояснюється тим, що Росія на той момент продовжувала розглядатися як єдина держава, а з національних рухів у світі визнавався лише польський та фінський. Та й у самій колишній імперії на потуги українських політиків аж до III-го Універсалу дивилися, як на тимчасове явище, побічний продукт Лютневої революції 1917 р., який не має реальної перспективи. Лише після рішучих заходів, здійснених Центральною Радою взимку 1917–1918 рр., інтерес до її діяльності в Європі зріс. Особливо цьому сприяли IV-й Універсал та участь української делегації у Брест-Литовській конференції на правах самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Не посилювала інтересу до української державницької боротьби і позиція самих лідерів Центральної Ради, які довго не могли відійти від ідей автономізму та федералізму, по суті відсторонюючи себе від повноцінної зовнішньої політики. Такі дії також зменшували інтерес із боку представників національних меншин в Україні, більшість із яких вважало всю діяльність українських політиків боротьбою виключно за культурну автономію, тим більше що за внутрішні справи в регіоні відповідали органи влади, підконтрольні Тимчасовому уряду, і лише меншою мірою – Генеральному секретаріату.

Необхідно виділити ще одну досить значну групу мемуаристів, які залишили спогади про Україну періоду Центральної Ради – більшовиків. Їх мемуари активно публікувалися в радянський час. До них у першу чергу слід віднести праці В. Антонова-Овсієнка, Є. Бош, В. Затонського, Г. Лапчинського, М. Майорова, В. Примакова та деяких інших, які давали власну оцінку перебігу подій в Україні, переважно в Києві. Сюди ж можна віднести і спогади більшовицьких діячів В. Аверіна,

В. Альошіна, Ф. Зайцева, Е. Квірінга, Я. Ряппо, присвячені встановленню радянської влади у промислових центрах України. Варто зазначити, що в спогадах більшість радянських мемуаристів оцінюють діяльність українських інституцій негативно, звинувачуючи їх у «буржуазному націоналізмі» та потуранню заможним верствам населення і контрреволюції. Однак, незважаючи на такий підхід, вони містять масив фактів, що потребують критичного опрацювання науковцями.

У цілому, мемуарна література щодо проблем української історії доби Центральної Ради є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавлення в істориків. Це і проблеми виникнення та формування Центральної Ради; її партійний склад та внутрішня еволюція протягом усього періоду існування, особливо під час липневої та жовтневої криз 1917 р.; проблеми створення, легітимізації та функціонування Генерального секретаріату; формування української армії; стосунки із Тимчасовим урядом та радянською владою тощо. Звичайно, рівень інформативності тих чи інших мемуарів щодо проблеми є різним, однак вони якісно доповнюють один одного, дозволяючи розкрити досить об'єктивну картину подій і суспільних настроїв в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. Для полегшення сприйняття такої багатогранної проблеми, як недовготривале існування УНР, спробуємо виділити основні питання, розглянувши їх через призму мемуарної літератури.

Питання виникнення Української Центральної Ради викликало зацікавлення не лише в мемуаристів та істориків, а й у пересічних громадян. Адже неможливо висвітлити історію того чи іншого процесу, якщо не показати його передумови та першопочаток, оскільки саме вони й визначають подальший розвиток подій. Варто зазначити, що для України боротьба за автономію, а потім і незалежність співпали зі значною внутрішньою кризою, що охопила Російську імперію у Великій війні 1914-1917 рр.

Більшість сучасників тих подій у своїх мемуарах практично однозначно трактують причини Лютневої революції в Росії, що стала передумовою й Української революції. Так, В. Винниченко у праці «Відродження нації» називає причини падіння царизму в притаманному для себе як письменника стилі: російський «сивий» та «п'яний» деспотизм, прагнучи утриматися при владі, вступив у світову війну і таким чином лише пришвидшив свій кінець [2, с. 18-22]. Ця війна, на його думку, тільки загострила ситуацію в країні, повністю дискредитувавши не лише монархію, а й відірвала її від суспільства, і тих верств, що могли її підтримати: ліберальну буржуазію і навіть дворянство. Незалежно від своїх політичних уподобань та переконань аналогічно трактували

ситуацію в Росії на початку революції й інші мемуаристи: Д. Дорошенко [4, с. 74-78], П. Краснов [5, с. 36], М. Суханов [6, с. 25], П. Христюк [7, с. 6].

Така ситуація в країні не могла тривати довго, адже поступово царизм втратив підтримку і в своїй головній опорі – армії. Особливо небезпечними для династії Романових, за словами В. Винниченка, стали останні солдати-резервісти. Вони менше за все хотіли гинути і тому досить швидко перетворилися на значний революційний елемент, що по суті й повалив самодержавство. Саме ці солдати за тиждень зруйнували весь апарат царизму, розпочавши «свято революції» [2, с. 26].

Про зростання кризових явищ у втомленій тривалою війною армії відзначається майже у всіх спогадах сучасників, що мали різні політичні погляди, зокрема депутата російської Державної Думи монархіста В. Шульгіна [8, с. 418-430], князя Є. Трубецького [9, с. 144-145], літератора В. Шкловського [10, с. 26-28].

Революцію в Росії з піднесенням зустріли практично всі соціальні верстви та політичні сили, вбачаючи в ній шлях до вирішення основних питань сучасності, що наболіли: політична система, економічна криза, війна, земельні відносини, права людини. Не менш важливим виявилось національне питання. Придушення проявів національно-культурного відродження українців після революції 1905–1907 рр., що завершилося розпуском практично всіх політичних партій і навіть закриттям «Просвіт», лише посилило переконаність царського уряду в остаточному вирішенні «українського питання». Однак такий розрахунок виявився хибним.

Як згадував В. Винниченко, постійні утиски, придушення навіть зародків національної самосвідомості викликали зворотній результат: українці ще більше починали відчувати себе окремим від росіян народом, із власною культурою та гідністю [2, с. 38].

С. Петлюра, який від імені українства на початку Великої війни заявив про підтримку російської монархії, у 1915 р. виступив із протестом щодо заборони української преси. «Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу, – поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово!» [11, с. 171].

Спроби українських діячів орієнтуватися на зовнішні сили, що мають допомогти українцям самоствердитися, будь-то держави Четвертого союзу, російські ліберали чи Антанта, на думку автора мемуарів, не мали практичної перспективи, адже вони були далекі від українського суспільства. Лише власний, загальнонародний виступ мав надати реальну можливість українцям здобути права і вольності. І саме рево-

люція стала тим поштовхом, що розбудив не лише незначну групу інтелігенції, а всю націю [2, с. 41].

Революційні події в Петрограді та повалення монархії активізувало все суспільно-політичне життя в Україні. Менше ніж за тиждень – із 27 лютого і до 4 березня 1917 р. – українці побачили досить строкату палітру політичних сил, кожна з яких ставила за мету захист інтересів «українства» і його представництво. Ці політичні партії, що стояли на різних соціальних платформах: ліберальній, соціально-демократичній, самостійницькій, по-різному бачили майбутній шлях революції, але сходилися в одному: Україна повинна мати свою національну владу, що не лише захищатиме її інтереси, а й достойно презентуватиме українців у Російській імперії (лише 1 вересня 1917 р. Росію проголошено республікою) та в світі.

Сама по собі революція викликала масове пожвавлення в суспільстві. Масові демонстрації, «братання» та відчуття революційного піднесення – все це сучасники відзначили у своїх спогадах.

Як засвідчують багаточисельні мемуари, процес виникнення і становлення єдиної представницької структури в Україні виявився складним і неоднозначним. Навіть сучасні історики остаточно не можуть чітко встановити ті сили, що стали в основі формування Центральної Ради, адже мемуаристи, які представляли різні партії, намагалися показати саме їх роль і значення, максимально знівелювавши при цьому заслуги опонентів та союзників. Так, офіційна історія вказує, що ідея створення Центральної Ради належала Товариству українських поступовців (ТУП) – надпартійній групі, що виникла в 1908 р. з ініціативи членів розпущеної Української демократично-радикальної партії з метою координації всього українського національного руху. Пізніше в складі ТУПу розпочали роботу й представники інших політичних сил, передусім соціалістичних. Однак повної єдності в цій організації не було. Відразу з початком революції інші політичні сили висловили свої претензії на владу, вимагаючи на Раді ТУП рівного з нею представництва, про що чітко вказують мемуари Є. Чикаленка [12, с. 26]. В подальшому, як засвідчує автор, ТУП пішла на переговори та погодження з соціалістами, не бажаючи розколу в українській політичній еліті. Однак свідчення Є. Чикаленка ставлять більше питань, аніж дають чітких відповідей. Його твердження про порозуміння із соціалістами і створення в результаті цього на основі Ради ТУП Української Центральної Ради не є достатньо переконливими. Адже автор сам вказує, що на переговори з радіою прийшли не просто кілька представників інших сил, а цілком сформована група осіб: у складі І. Стешенка,

Д. Антоновича, О. Степаненка, які представляли інтереси близько 10 соціалістичних організацій [12, с. 25].

Відтак, можна досить обґрунтовано говорити про існування на той час ще одного осередку політичного національного руху, який досить потужний, і що головне – змусив ТУП-івців рахуватися із собою. Лише порозуміння між цими силами а їх співпраця дозволили виникнути Центральній Раді як єдиному українському представницькому органу.

Однак самого порозуміння вдалося досягнути не відразу. З березня 1917 р., коли відбулася вищезгадана зустріч між ТУП та членами соціалістичних організацій, згоди не дійшли. Лише 4 березня поступовці під загрозою можливості виникнення іншої Ради, що так само мала представляти інтереси українства, пішли на певні поступки, погодившись на формування коаліційного складу Центральної Ради. Дискусії і протистояння між політиками тривали й після офіційного проголошення створення Української Центральної Ради [13, с. 99]. Як засвідчує у своїх мемуарах Д. Дорошенко, примирення відбулося лише після приїзду М. Грушевського та обрання його головою Центральної Ради. Кандидатуру відомого історика та політичного діяча на той момент підтримали практично одногolosно, адже всі фракції бачили в ньому особу, яка здатна досягти примирення всіх груп, вирішення суперечностей і об'єднання [4, с. 86-87].

Про перевагу соціалістів над демократами з ТУПу під час створення Центральної Ради говорить досить завуальовано й В. Винниченко. Він засвідчує, що українські політичні партії того часу невід'ємно пов'язані з широкими народними масами, і відповідно вирішення соціальних питань для них перепліталось з вирішенням національного. Саме ідея «без національного визволення не може бути визволення соціального» стала тим об'єднуючим фактором, що дозволив тимчасово подолати ідеологічні протиріччя між українськими лібералами та соціалістами, презентувавши при цьому Центральну Раду як єдиний, цілісний організм, спрямований на національне і соціальне визволення України.

Взагалі, праця В. Винниченка є досить цікавою для висвітлення процесу виникнення та розвитку Центральної Ради. Йому вдається не лише задовольнити свої партійні інтереси, проголошуючи незаперечну перевагу соціалістів, а й дати досить чітке уявлення про реальний перебіг подій. Зокрема, описуючи першочергові завдання, що ставилися перед новоутвореною організацією, В. Винниченко змушений вказати, що головним було національне представництво, а не вирішення соціальних проблем [2, с. 80]. Це засвідчує реальний розклад політичних сил, а саме: соціалістів хоч і переважала більшість, однак вони змуше-

ні були відмовитися від своїх основних ідеологічних принципів на користь ТУП-івської меншості. У подальшому з метою «примирення» тих розбіжностей, що прослідковуються в його книзі, В. Винниченко визначив і основних винуватців такої слабкості соціалістів – російських революціонерів, які прагнули роз'єднати новоутворену українську інституцію. Однак їх дії, на думку автора спогадів, лише ще більше згуртовували українських політиків. Він навіть погоджується на те, що в умовах революції він і його однопартійці діяли не як соціалісти, а як республіканці та демократи [2, с. 82].

Така позиція мемуариста досить обґрунтована і дійсно претендує на об'єктивність. Прагнучи хоч у чомусь проявити власну політичну вагу, українські політики могли протиставляти російським революційним силам єдину ідею – ідею «українства». Змагатися в інших сферах (соціалістичній, радикальній чи демократичній) із російськими партіями було нереально, адже політичний спектр перших значно яскравіший, а їх соціальна база та реальні можливості – ширші. Саме тому українські революціонери, які не змогли знайти порозуміння між собою під час революції 1905–1907 рр., у 1917 р. досить швидко спочатку зуміли досягнути компромісу, відклавши внутрішні неузгодженості на пізніший час.

Однак не всі мемуаристи однозначно підтримують твердження В. Винниченка про своєрідний «соціальний мир». Так, Є. Чикаленко неоднозначно вказує, що на період формування Центральної Ради, і що головне – визначення базових принципів її подальшої діяльності, значна частина старої інтелігенції не поспішала підтримати визвольний рух. Він називає цілу низку причин, серед яких найголовнішими можна назвати страх перед радикальними соціальними змінами, що несла революція, а також відсутність власної програми дій в умовах революційної нестабільності [12, с. 27-28].

Про відсутність єдності серед українських політиків на початку березня 1917 р. у своїх мемуарах говорить і О. Лотоцький, один із небагатьох українців, які представляли національні інтереси у IV-й Державній Думі. Він чітко вказує, що існувала поміркована група з представників верхівки ТУП, а також група молодих радикалів, під якими він розумів соціалістів під керівництвом спочатку Д. Антоновича, а пізніше М. Грушевського [14, с. 348]. Про відсутність єдності він писав ще станом на 20 березня, коли повернувся до Києва з Петрограда. Офіційно Центральна Рада на цей час уже діяла. Подібні твердження ми знаходимо й зустрічаємо у спогадах Д. Дорошенка [4, с. 85].

Досить цікавий матеріал про перші дні формування Української Центральної Ради наводить П. Христюк. У своїх «замітках» він чітко

дає зрозуміти, що український політикум того часу досить роз'єднаний, і сам процес формування інституцій ніщо інше, як результат творчої активності деяких осіб, які щиро прагнули зберегти для України шанс на самовираження, втрачений під час попередньої революції [7, с. 14-17]. Більша частина інтелектуальної еліти та місцевої адміністрації просто продовжувала вичікувати, розглядаючи саму революцію лише як короткоплинний, тимчасовий етап.

Д. Дорошенко вказує, що саме українські есери підтримали кандидатуру М. Грушевського на керівництво Центральною Радою. Автор не вказує на причини, що спонукали молодих соціалістів на цей крок, однак ці передумови видно з контексту: молоді соціалісти шукали авторитетну й поважну особу, яка могла протистояти політичній монополії ТУП-івських лідерів у новій інституції. Саме обрання головою М. Грушевського мало примирити обидві фракції: старих революціонерів із ТУП та молодих соціалістів [4, с. 84-87].

Михайло Грушевський.

**М. Грушевський – голова Центральної Ради.
(фото із «Художнього альбому України». Полтава, 1917 р.)**

Бачили М. Грушевського ставлеником соціалістів й інші мемуаристи. Так, О. Лотоцький, відкрито називає його «за три дні спеченим соціалістом», чітко вказуючи, що таким М. Грушевського зробила радикальна молодь [14, с. 348]. Цей український політик, відомий своїми ліберальними поглядами, відкрито симпатизує саме ТУП-івцям, які, на його думку, мали очолити визвольний рух і спрямувати в сторону ліберальних перетворень, однак змушені шукати компромісу із соціалістами.

Твердження О. Лотоцького про роль окремих осіб у підготовці та створенні Центральної Ради підтримує і Д. Дорошенко. Так, мемуарист зазначає, що на початку процесу створення єдиного українського революційного центру єдності між його засновниками не було. ТУП-івці, і передусім Є. Чикаленко, прагнули створити таку організацію, в основі якої буде покладено Раду ТУП, і саме ця сила, як єдина діюча, має очолити революцію. Однак молоді соціалісти на чолі з Д. Антоновичем, погрожуючи створенням альтернативного центру, зуміли досягнути принципу колегіального формування нової структури, що в подальшому отримала назву Центральної Ради. Їх прагнення – відрізнитися від «нижчих» місцевих осередків. Значну роль у становленні Центральної Ради, на думку Д. Дорошенка, відіграв М. Міхновський, який представляв на засіданні 4 березня українських військових. Саме він підтримав ідею колегіальності майбутньої організації, по суті перекресливши таким чином прагнення ТУП-івців до владної монополії [4, с. 84].

Останньою великою сутичкою, що ставила під сумнів можливість існування єдиного українського революційного центру, стала процедура вибору керівництва. Якщо з посадою голови обидві сторони погодилися досить швидко – альтернативи М. Грушевському практично не було, то під час виборів товаришів голови виникли суперечності. Більшість відмовилася обрати на посаду першого товариша одного з лідерів ТУП Д. Дорошенка, таким чином ще раз відкинувши претензію цієї організації на єдиноосібну владу. Як зазначає Є. Чикаленко, суперечки тривали досить довго, і не бажаючи остаточного розколу, його партія пристала на позицію «безпринципних демагогів», якими він вважав соціалістів і особисто Д. Антоновича. Пояснення цього в нього лише одне – небажання утворення другого українського представницького центру [12, с. 26].

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу про становлення українського представницького органу, бачимо, що, незважаючи на певну ідеологічну розбіжність, у ній досить чітко вимальовується картина подій. Так, звістка про революцію в Петрограді досягла Києва лише 2 березня і підштовхнула українських політиків до дій. Корис-

туючись невизначеністю позиції місцевих владних структур, представники ТУП вирішили вийти з підпілля й очолити весь український рух. Будучи єдиною силою, що мала власну структуру, діячі цієї організації прагнули перетворити Бюро ТУП на загальноукраїнський керівний орган. Однак наявність іншої політичної сили, представленої соціалістами, зірвала ці плани.

На загальній раді 4 березня Д. Антонович за підтримки М. Міхновського шляхом використання різних, навіть не зовсім парламентських методів, зумів досягти рішення про створення Ради на принципах колегіальності, коли ТУП-івці матимуть стільки ж голосів, скільки й представники інших організацій [12, с. 26].

Такий компроміс хоч і не вирішив усіх суперечностей, однак дозволив проголосити створення Центральної Ради. Сама назва цієї структури, як свідчить більшість джерел, також не була раніше підготовлена ТУП-івцями, а виникла в робочому порядку, спонтанно. З метою вирішення суперечностей і протиріч у Київ запрошений, обраний головою Ради, найавторитетніший історик М. Грушевський. Однак ні його приїзд, ні продовження процесу перетворення Центральної Ради з партійного на загальнонаціональний орган не вирішили всіх проблем і не припинили внутрішнього протистояння.

Проте мемуаристи одноголосно декларативно заперечують факт наявності суттєвих внутрішніх суперечок. Є. Чикаленко, будучи представником ТУП, пояснює примирення небажанням його партії розпорошувати українські національні сили [12, с. 26], а соціаліст В. Винниченко – прагненням організувати повноцінний опір російській політичній еліті, яка хотіла вирішити виключно соціально-політичні завдання, а ні в якому разі не національні [2, с. 81]. У своїй праці «Відродження нації» він також слушно наголошує, що, незважаючи на внутрішньополітичні розбіжності між членами Центральної Ради, в соціальному плані вона практично одноманітна, зокрема в ній відсутні представники великої буржуазії, яку він вважав ворожим табором для всієї української нації. Це він пояснював тим, що українці на початок ХХ ст. вже не мали власних великих панів, адже останні «продали» царизму «націю» за маєтки і привілеї [2, с. 83].

Потрібно зауважити, що вказана автором соціальна градація дійсно мала місце і відповідала діючому моменту. Центральну Раду на початок її існування складали передусім вихідці з середовища інтелігенції та дрібної буржуазії. Обидві ці верстви щиро вітали Лютневу революцію, вбачаючи в ній порятунок від самодержавства та безправ'я. Ані представники поміщиків чи великої буржуазії, ані їх антипода – селяни та робітники – на початку березня 1917 р. до українського представни-

цького органу ще не входили.

Така соціальна єдність (союз інтелігенції – дрібної буржуазії), з одного боку, робила Центральну Раду міцною, але з іншого – відривала її від соціальної бази тогочасного українства – селянства, а відповідно і від армії, що із селян переважно й комплектувалася. Вирішення цієї проблеми досить швидко стало ключовим завданням нової організації. Вкрай необхідним було залучити до українського руху представників інших соціальних верств, надавши їм місце в колегіальному органі та одночасно очоливши весь український рух, а не лише його дрібнобуржуазну частину. Варто зазначити, що навіть серед своєї соціальної верстви Центральна Рада не мала абсолютної підтримки.

Як зазначає В. Винниченко, певна частина його однопартійців виступали проти участі соціал-демократів у цьому політичному проєкті. Хоч автор і вказує, що більшість із них це здійснювали з особистих мотивів, а не через політичні переконання, однак теза не підтверджена іншими мемуарами. Посилувала розбрат серед українських соціал-демократів і агітація російських політичних сил, що не бажали єдності «українства» [2, с. 66-67]. Ця теза підтверджується як спогадами самого В. Винниченка, так і його опонентів із табору більшовиків, зокрема М. Майорова [15, с. 43-45]. Останній, описуючи дії більшовиків у березні 1917 р., вказує, що одним із головних завдань цієї партії в період, що розглядався, стало недопущення об'єднання всіх «контрреволюційних» та національних сил незалежно від їх політичної програми. Варто зазначити, що схожі завдання ставили перед собою й діячі інших російських партій: кадети, меншовики, есери.

Прихильник «єдиної та неподільної» Росії, генерал А. Денікін у спогадах наголошував, що Центральна Рада мала «безсумнівний» зв'язок із німецьким Генштабом [16, с. 139-140]. А російський публіцист, меншовик М. Суханов взагалі ставив під сумнів існування української нації та її право на самовизначення [6, с. 247].

У момент становлення Центральної Ради, обговорювалося питання видання газети «Нова Рада», яка потребувала фінансування. Гроші на видання газети запропонував М. Міхновський, однак його вважали в середовищі ТУП занадто радикальним самостійником, і від послуг відмовилися. Проте, як згадував Є. Чикаленко, значні фінанси мав М. Грушевський, який перед цим цікавився у автора спогадів про вартість земельного маєтку, мовляв, мріяв придбати. Однак, на засіданні, присвяченому пошуку коштів на видавничу справу, Грушевський заявив, що немає зайвих грошей [12, с. 27].

Першим рішучим кроком Центральної Ради після власного самопроголошення та побудови внутрішньої організації стало призначення на

5 квітня всеукраїнського Національного конгресу, що мав не лише забезпечити легітимність претензій української структури на владу, а й її підтримку з боку широкого загалу українців, передусім у регіонах. Така спрямованість у роботі Центральної Ради викликана підтримкою, наданою їй рядом професійних з'їздів, зокрема губернського кооперативного з'їзду Київщини, що відбувся 14 березня. Лозунги, проголошені на ньому, досить радикальні, на що вказують мемуаристи [17, с. 15].

Не менший вплив мали й національні маніфестації, які прокотилися країною наприкінці березня – на початку квітня, і про які із захопленням згадують сучасники. Зокрема яскраво описав українську військову маніфестацію на Марсовому полі в Петрограді І. Косець [18, с. 67]. Про події у Катеринославі засвідчив І. Мазепа. «Першим найбільш помітним проявом пробудженого українства в Катеринославі була першомайська маніфестація. Несподівано для самих українців вона перетворилася майже в маніфестацію українську. Було багато жовтоблакитних прапорів. Публіка з захопленням вітала українські делегації. А коли похід проходив повз казарми місцевої залози за Соборною площею, симпатії вояків на адресу українців перейшли в справжню овацію. Ця маніфестація була першим попередженням для всіх тих, що дивилися на українську справу, як на «неіснуюче питання» [19, с. 35].

**Українська маніфестація у Вінниці
(фото із журн. «Искры», 1917. № 21).**

На думку В. Винниченка, як зазначалося в мемуарах, у цих умовах на меті Центральної Ради було скликання представників від усіх територіальних громад, провінцій, міст і сіл. Конгрес мав продемонструвати всім, що ідеї революції живуть не лише в Києві, а й у інших регіонах країни [2, с. 88]. На конгресі мали бути представлені всі національні сили незалежно від їх політичної платформи. Представництво надавалося всім діючим організаціям – по одному делегату від кожних десяти членів місцевого осередку. Отже, серед делегатів мали бути не лише представники політичних партій, а й місцевих громад, професійних установ: фабрик, заводів і навіть від військових частин, де проходили службу українці. Кожен із таких делегатів, хто мав із собою підписаний мандат, отримував право голосу і, відповідно, мав право брати участь у вирішальних зібраннях. Однак такими депутатами кількість членів конгресу не обмежувалася: могли прибувати і всі бажаючі. Кожен із них мав дорадчий голос, і за згодою президії міг взяти безпосередню участь у роботі конгресу. Таке представництво мало якнайбільше поширити соціальну опору Центральної Ради, адже на конгресі воно ставало фактичним визнанням її права на організацію подібних зібрань [7, с. 38-41].

Сам Український національний конгрес став однією з найбільш успішних акцій Центральної Ради на початку її діяльності. Він зібрав близько 700 повноправних депутатів, що в тогочасних умовах досить значна цифра. Зазначимо, що ні загальнонаціональних засобів масової інформації, ні інших форм поширення інформації за межами Києва, окрім агітаційної роботи, на той час українська Рада не мала. Разом із «гостями» кількість учасників конгресу сягнула більше 900. І головне – засновникам акції вдалося досягнути поставленого результату: на конгрес прибули делегати з усіх українських губерній [2, с. 91]. Варто зазначити, що на цьому зібранні представлені українські організації не лише з Наддніпрянщини, а й з інших регіонів, зокрема з Галичини, Холмщини, Буковини, Кубані, Москви та Петрограда.

Саме збори, що протягом трьох днів проходили в приміщенні Купецького зібрання, проявили ту єдність, той революційний запал, який характерний для всіх зібрань на початку справи у 1917 р. Депутати практично одностайно підтримали всі пропозиції та проекти Центральної Ради, визнавши її єдиним представницьким органом українців, що має захищати їх національні та культурні інтереси. Завдяки цьому конгресу Центральна Рада отримала реальне право проголосити себе суб'єктом державницької політики і, відповідно, вступити в переговори з російським Тимчасовим урядом щодо виконання завдань, поставлених на зібранні. Спогади В. Винниченка [2, с. 92-94], М. Галагана

[20, с. 208-209], П. Христюка [7, с. 39], Д. Дорошенка [4, с. 92-93] яскраво відображають те враження епохальності та національної єдності, яке панувало на конгресі.

Варто зазначити, що Національний конгрес 5-7 квітня 1917 р. викликав певне занепокоєння в Петрограді та в середовищі російських революціонерів в Україні. На відміну від самої Центральної Ради, конгрес був не об'єднанням політичних партій, що на той момент стало поширеним явищем, а спробою об'єднання політичних сил, класів і соціальних станів на основі національної єдності [2, с. 88].

Це вже загроза не правлячому режиму Росії, який підтримували далеко не всі сили, а самому факту існування імперії, як єдиного осередку. Тому й реакція на конгрес виявилась набагато серйознішою, ніж на Центральну Раду. Однак, на щастя, далі голосних заяв і погроз справа не пішла, оскільки революційне піднесення в суспільстві було ще достатньо сильне і будь-які ворожі дії навіть проти очевидного опонента, якщо він не відкритий монархіст, могли трактуватися широкими масами, як «контрреволюція». Відтак конгрес публічно вітали представники всіх «революційних» кіл – члени російського Тимчасового уряду, Петроградська робітнича Рада, національні органи інших народів колишньої імперії.

Результати роботи цього конгресу сучасники трактують по-різному. І хоча більшість із них вказує на значущість та досягнення, однак у процесі роботи з мемуарами часто вбачається недоговореність. І дійсно, аналізувати наслідки цього заходу однозначно дуже важко. З одного боку, результати досить очевидні:

1. Українська нація змогла демонстративно презентувати себе як самостійний суб'єкт суспільно-політичного життя не лише Російської імперії, а й Європи.

2. Діяльність Центральної Ради як загальнонаціонального лідера легітимізовано в очах інших представницьких та владних органів.

3. Український рух де-юре вийшов із підпілля та проголосив про своє існування [21, с. 125].

4. Обрано новий склад Центральної Ради, який хоч і включав більшу частину «доконгресової Ради», однак значною мірою поповнився завдяки новим політикам із регіонів. Для багатьох із них робота в Раді стала першою практикою відкритої політичної діяльності, яку вони змогли застосувати в наступні етапи боротьби за українську державність: у період Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та на еміграції.

5. Проголошено основну мету діяльності Центральної Ради як керівного центру українського національного руху: боротьба за широку національно-територіальну автономію [7, с. 39].

Однак, незважаючи на такі результати, була і певна незавершеність. У першу чергу, вона викликана тим статусом, який сам конгрес отримав від своїх засновників: він не був прообразом Установчих зборів, тобто його рішення не були загальнообов'язковими і не мали законної сили. По-друге, процедура зібрання конгресу не передбачала всезагальних виборів у тих губерніях, на які претендувала Центральна Рада.

Отже, вважати конгрес повноцінним представництвом українського народу з правової позиції неможливо. І це розуміли навіть найрадикальніші українські політики, які в своїх спогадах неодноразово вказували, що конгрес не мав законних підстав навіть на проголошення української автономії, не кажучи вже про незалежність [2, с. 91]. Не зумів конгрес здолати й аполітичності частини українського суспільства, особливо молоді. На це в своїх мемуарах вказує секретар Центральної Ради М. Єремійв [22, с. 96]. Ураховуючи все вищезгадане, визначимо й найбільш згадувані у мемуарах сучасників недоліки роботи конгресу:

1. Конгрес так і не зміг використати слушний момент загального піднесення в Росії та в Україні й не висловив більш чіткі вимоги щодо автономії [4, с. 92].

2. Жодна з політичних сил, що складали Центральну Раду, на конгресі так і не змогла отримати абсолютну більшість. Отже, внутрішню нестабільність самої Центральної Ради не було остаточно ліквідовано [7, с. 40].

3. Український національний конгрес призвів до загострення стосунків з усіма російськими політичними силами, від чорносотенців до соціалістів. Усі вони налякані таким стрімким піднесенням української національної ідеї. Навіть поцілунки М. Грушевського з представником Тимчасового уряду М. Суковкіним не подолали неприязні до «українства» російських політиків [2, с. 98].

4. На конгресі навіть не було спроби визначити основні вектори стосунків з національними меншинами.

5. Конгресом завершився перший період Української революції – національно-культурницький, підготовчий, і почався другий – національно-політичної боротьби, до якого більшість політиків не готова [7, с. 41].

Така неоднозначність щодо результатів конгресу є цілком зрозумілою, якщо враховувати ті обставини, за яких писалися мемуари. Зазначимо, що на момент їх створення, поразка Української революції вже реальність. Отже, кожен із діячів так чи інакше намагався показати

об'єктивні причини цієї невдачі від початку, тобто від етапу створення Центральної Ради. Та навіть у таких умовах, аналізуючи уважно мемуари, бачимо, що Національний конгрес став проявом того духовного піднесення, того національного оптимізму, який привнесла революція і пропагувала Центральна Рада.

Саме по собі формування Центральної Ради не завершилося Національним конгресом. Не менш важливими для неї також стали І-й та II-й Всеукраїнський військові з'їзди та І-й Всеукраїнський селянський з'їзд.

1.2. Боротьба за автономію

Питання виконання Центральною Радою головної програми, затвердженої на Українському національному конгресі, є досить складним і неоднозначним. На відміну від першої частини нашого дослідження – процесу формування Центральної Ради – проблема досягнення автономії більш розгалужена і відповідно може розглядатися у різних площинах: а) власне бачення автономії українськими політиками в квітні – жовтні 1917 р.; б) взаємини з Тимчасовим урядом, що мав надати Україні цю автономію; в) внутрішня боротьба між прихильниками різних форм автономізму всередині Центральної Ради й українського суспільства та багатьох інших. Відповідно, що й кожна з цих площин по-різному висвітлена в мемуарній літературі.

Так, необхідно сказати, що першим поштовхом до визначення майбутнього України став згадуваний вище конгрес, на якому, незважаючи на прагнення меншості, зокрема «самостійника» Ф. Коломийченка, прийнято рішення про боротьбу за національно-територіальну автономію [4, с. 93]. Особливу увагу цьому питанню у своїх спогадах приділив М. Грушевський. Так, на його думку, головною загрозою для революції є централізм старого зразка, який неможливо прикрити навіть республіканським червоним прапором. Місцеві люди мають будувати своє життя і розпоряджатися ним без втручання центральної влади, мати своє законодавство, адміністрацію, суд та освіту. Щоправда, М. Грушевський згадував, що частина освітян активно чинила опір українізації. Так, Київський університет оголосив протест професорської ради (прийнятий 36 голосами, проти – 3) проти українізації закладу [23, с. 115]. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» М. Грушевський більш детально вказує, що українська автономна територія має бути організована на основі широкого, демократичного громадського самоупорядкування [24]. Варто зазначити, що більшість тогочасних українських політиків аналогічно вбачали автономію.

Однак російські революціонери та українська консервативна меншість вважали за доцільне обмежити автономію виключно культурною сферою. Ні про які адміністрацію, управління, економіку та тим більше військо мова не могла навіть йти. В узагальненому вигляді такі погляди на українську автономію передав, жорстко тавруючи їх, у своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, такий підхід до автономії відкрито «чорносотенний» та реакційний [2, с. 109-110].

У цілому ж бачення українськими політиками принципів автономії досить узгоджене. Вони не прагнули отримати відразу все, розірвавши стосунки з Тимчасовим урядом [17, с. 31]. На їх думку, поступовість могла стати найкращим шляхом отримання якомога більших прав для України. Комплексне уявлення про необхідний для повноцінного розвитку нації рівень автономії сформульовано у «Ноті до Тимчасового уряду і Петроградської Ради Робітничих і Солдатських Депутатів», зміст якої в своїх мемуарах докладно передає В. Винниченко. Так, українці вимагали від російських урядових установ:

- прихильного ставлення до української автономії в цілому;
- заснування при Тимчасовому уряді посади окремого комісара для справ України, а також уряд при ньому;
- створення окремих українських військових підрозділів як на фронті, так і в тилу; комплектування їх проводити виключно з українців;
- поширити українізацію на початкову, середню та вищу школи, з урахуванням усіх навчальних предметів;
- призначати на відповідальні адміністративні посади в Україні лише осіб, які користуються довір'ям населення, говорять його мовою та користуються його побутом;
- надати з державної скарбниці певні засоби на задоволення національних потреб;
- повернути на українські території всіх несправедливо виселених за роки війни українців [2, с. 164-165].

Окрім вищезгаданих вимог, у ноті містилася ще низка інших. Однак, зазначимо, що вони не стосувалися питань статусу автономії, відтак розглядатимуться нижче.

Отже, бачимо, що уявлення про автономію України та її правовий статус в українських політиків I-ї половини 1917 р. досить помірковані та компромісні. Можна сказати, що вся її суть вміщалася в першій вимозі – поважати автономію. Всі інші половинчасті і компромісні. Реальною вимогою, що мала місце в «ноті» і, відповідно, викликала особливе зацікавлення як у лідерів Української революції, так і у російських політиків, стало надання коштів із державної скарбниці на задоволення національних потреб. Одночасно вона показувала й рівень еко-

номічних можливостей української автономії: оскільки контроль за фінансами лишився в руках Петрограда, то й говорити про її дієвість практично неможливо. Такими ж поверховими були й інші уявлення про статус автономії: українські частини, а не українська армія; призначення Тимчасовим урядом на посади українців, а не можливість їх заміщення ставлениками місцевих органів; створення посади комісара зі справ України, а не послів та інші.

Зауважимо, що таке компромісне бачення автономії у своїх мемуарах описують й інші автори. Вони в тих чи інших словах повторюють такі ж вимоги, що відбилися у вищевказаній «ноті» [21, с. 328]. Таким чином стає очевидно і та поміркованість, якою вирізнялася діяльність Центральної Ради у боротьбі за незалежність у квітні 1917 р.

Узагалі, після Національного конгресу Центральна Рада майже місяць не проводила жодних рішучих заходів. Відтак і відображення цього періоду в мемуарах мінімальне. Лише з контексту можемо побачити, що названий час приділено на покращення відносин із Тимчасовим урядом (згадані вище поцілунки М. Грушевського й М. Сувовіча) та на внутрішню стабілізацію в самій Центральній Раді. Страх перед силами російської революції та контрреволюції, що переважали, був більш, аніж сильним. Звідси Центральна Рада реально могла спертися лише на декларативні заяви, проголошені на конгресі. Українським політикам, з одного боку, потрібна силова підтримка, а з іншого – поштовх до дій, без якого українці традиційно важко починають будь-яку важливу і відповідальну справу.

Таким поштовхом став І-й Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся 5-8 травня 1917 р. На нього зібралось близько 700 делегатів, які представляли майже 900 тисяч українців-військових. Це зібрання продемонструвало Центральній Раді, що вона має достатню підтримку і серед військових, що на той момент більш важливо, аніж широка громадська думка. Тим більше, що делегати військового з'їзду налаштовані досить рішуче, і його програма виявилася значно радикальнішою, аніж програма Конгресу. Як згадує у своїх споминах П. Христюк, перший Військовий з'їзд поставив вимогу, щоб Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень. Автор також наголошує, що на з'їзді обрано спеціальну військову делегацію, яка мала допомагати майбутній делегації Центральної Ради у Петрограді [7, с. 50-52]. З'їзд став тим кроком, який підштовхнув політиків Центральної Ради до рішучих дій.

Свої враження про з'їзд вмістив у мемуарах і В. Винниченко. Зокрема за рівнем ентузіазму, внутрішнього завзяття автор порівнює його з Національним конгресом. Він вказує, що не всі делегати були свідо-

ними і розмовляли чистою українською мовою. Однак всі вони горіли національною ідеєю, інколи навіть сильніше за інтелігенцію, оскільки по них царизм вдарив якнайсильніше [2, с. 140-141]. Не менш посиленню радикалізації депутатів сприяла телеграма від Ради військових депутатів Петрограда, в якій зазначалося: питання про формування національних підрозділів буде поставлено на обговорення на Всеросійському військовому з'їзді, що має відбутися 14 червня. До цього питання реформування армії взагалі піднімати заборонялося [2, с. 142].

Відповідь українського військового з'їзду однозначна і виходила з того піднесення, про яке повідомляють усі мемуаристи. З'їзд надіслав зворотну телеграму, в якій говорилося, що до Петрограда направлено спеціальну делегацію від Центральної Ради та I-го Військового з'їзду. Вона розпочне переговори з поставлених питань, а від їх результатів залежатиме лише процедура і порядок формування українських частин. Питання про їх необхідність навіть не ставилося: воно вважалося обов'язковим. Як обґрунтування останнього, з'їзд постановив: «З огляду на те, що в військах, стомлених за три роки війни, зменшилась бойова енергія та дисципліна... для зміцнення військових частин в одну цілість потрібна негайна націоналізація української армії; всі офіцери й солдати повинні виділитися в окремі частини» [2, с. 144].

Рішення I-го Військового з'їзду підштовхнули Центральну Раду до активних дій. Однак проводити їх самостійно, без спроб порозумітися з Тимчасовим урядом українські політики вважали неприпустимим. У мемуарах кожен із них по-своєму обґрунтовує необхідність переговорів, однак усі сходяться на одному: проголошення автономії без переговорів із Петроградом стане відкритим викликом, що може остаточно погіршити стосунки між російськими та українськими революціонерами і призвести до небажаних наслідків [7, с. 55].

Зволікати з переговорами, враховуючи особливості моменту, було неможливо. Відтак 16 травня 1917 р. до Петрограда прибула українська делегація на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим. Її учасники залишили досить докладні згадки про цей захід та його наслідки, що були негативними. Так, В. Винниченко відкрито говорить, що і для російської демократії, і для Тимчасового уряду український національний рух був зайвим клопотом, нудним та тривожним. Тому й ставлення до делегації відповідне: три дні українські депутати намагалися порозумітися з Петроградською Радою, але реального результату не мали. Їх ввічливо вислухали, однак відповіді не дали: всі питання відправлено на вирішення до Тимчасового уряду. Там ситуація виявилася не кращою. І хоча уряд створив спеціальну комісію з розгляду україн-

ського питання, однак вона лише затягувала розгляд цієї справи [2, с. 159-161].

Інший учасник делегації, есер М. Ковалевський більш радикально охарактеризував роботу делегації, назвавши її «екскурсією» Петроградом [25, с. 342]. Покращенню якості переговорного процесу не сприяла навіть «Нота Центральної Ради Тимчасовому Уряду», про яку згадувалося вище. Вона лише втягнула делегацію в юридичну суперечку про суть поняття автономії та її можливі кордони. Безумовно, переговори зайшли в глухий кут і завершилися безрезультатно: комісія всі матеріали передала Раді міністрів, а українська делегація відбула в Україну.

Результати цих переговорів докорінно змінили ставлення до «російської демократії» в цілому та до перспектив мирного вирішення поставлених завдань Національним конгресом. М. Ковалевський як лідер однієї з найрадикальніших українських партій – есерів, у спогадах згадує, що з поверненням він остаточно переконався у необхідності йти тільки революційним шляхом [25, с. 341].

Тимчасовий уряд врешті-решт дав свою відповідь на привезену українцями декларацію. Вона була однозначно відкинута, що мотивувалося таким чином:

- Тимчасовий уряд має сумніви, чи можна вважати Центральну Раду правосильною щодо вираження волі всього населення тих місцевостей, на яких вона прагне поширити свою юрисдикцію;

- питання про надання автономії може бути вирішеним виключно на Всеросійських Установчих зборах, інакше воно не матиме ніякої юридичної сили;

- видання акту про автономію є передчасним через невизначеність самого статусу цієї автономії.

Єдиним позитивним моментом, який мала резолюція Тимчасового уряду, стало визнання національної окремості та своєрідності умов життя України й необхідність розгляду цього питання на Установчих зборах [2, с. 189; 11, с. 32]. Однак така «перемога» ніяк не могла задовольнити прагнення українців, тим більше, що про свою підтримку Центральної Раді заявив і Всеукраїнський селянський з'їзд, який розпочав роботу 28 травня 1917 р. Саме селяни відкрито почали вимагати від Центральної Ради самовільного проголошення автономії, розуміючи, що лише «своя» влада здатна вирішити їх основні проблеми [7, с. 65-66]. На думку О. Гольденвейзера, селянські маси сподівалися, що Центральна Рада вирішить аграрне питання і припинить війну, і тому в цей період надавали їй підтримку [26, с. 11].

Ситуація в країні загострювалася, на що однозначно вказують у спогадах сучасники. На Селянському з'їзді окрім вимог до Тимчасового уряду пролунала й критика Центральної Ради, яку звинувачували в нерішучості. Особливої сили на з'їзді набули українські есери, лідер яких, М. Ковалевський, ледь не відкрито заявляв про необхідність рішучих дій із боку Києва.

Відчуваючи нерішучість Центральної Ради і, що головне, прагнучи добитися її послаблення, Тимчасовий уряд також розпочав свої дії. Військовий міністр О. Керенський демонстративно заборонив проведення II-го Всеукраїнського військового з'їзду, прагнучи таким чином відірвати українську владу від армії, не допустити подальшої українізації війська [2, с. 141]. Однак результати цієї заборони виявилися протилежними до очікуваних. Текст заборони, зачитаний у військах, став швидше інформаційним оголошенням, що повідомило солдатів про підготовку цього з'їзду. Сам факт заборони лише посилив інтерес до українства, адже його забороняв уряд, який веде небажану для солдатів війну. Відтак на II-й Військовий з'їзд прибуло вже 2,5 тис. депутатів – значно більше, аніж на перший. Більше того, заборона приїзду і ті перепони, що чинилися депутатам, лише посилили радикальний характер цього зібрання [7, с. 70].

Сама Центральна Рада до зібрання військового з'їзду так і не наважувалася зробити рішучі кроки. Кілька днів відбувалися її засідання, на яких дискутували з приводу вирішення питання: вичікувати чи виступати? Варто зазначити, що прибуття у Київ значної кількості військових, які відкрито демонстрували не лише прагнення до автономії, а й підтримку української влади, вирішило питання на користь боротьби. Розпочалася підготовка до самопроголошення автономії. 3 (16) червня прийнято резолюцію Центральної Ради, в якій зазначалися наступні її кроки:

- приступити до формування підвалин автономії;
- в Універсалі Центральна Рада виголосить своє бачення автономії України, а також завдання, які вона ставить перед собою;
- дії Центральної Ради з проголошення автономії викикані бездіяльністю Тимчасового уряду і спрямовані на підтримку порядку в країні.

Однак, варто зазначити, що не всі мемуаристи однаково характеризують результати засідань початку червня 1917 р. Так, якщо Д. Дорошенко та М. Ковалевський тлумачать їх, як крок до боротьби, то більш помірковані М. Грушевський та В. Винниченко схилиються до визнання результатів цих дискусій, як компроміс між радикалами та консерваторами. Так, В. Винниченко назвав ці дії подальшою організацією сил [2, с. 194-195]. Це свідчить про те, що названі політики не були схильними до рішучого проголошення автономії. Як видно, ця деклара-

ція стала останнім попередженням Тимчасовому уряду. Нею політики одночасно прагнули прикритися від критики. У декларації вся провина на «передчасне» проголошення універсалу про автономію перекладалася саме на Петроград, а дії Центральної Ради трактувалися, як вимушені. Це ще раз підтверджує нерішучість тогочасного українського політикуму, який так і не наважився відкрито проголосити свої ідеї та взяти відповідальність за свої дії. Цю нерішучість не вдалося навіть приховати в мемуарах, де політики прагнули показати себе якнайкраще. Однак така показна нерішучість є досить важливою для історичного дослідження епохи, адже вона демонструє, що настрої серед українців залишалися поміркованими навіть у вирішальний момент. Наважитися на радикальні дії для української еліти було дуже важко навіть тоді, коли рішучі дії вели лише до половинчастих результатів. Саме тому зрозумілим стає те масове піднесення, те соціально-психологічне значення, що спостерігається після появи І-го Універсалу Центральної Ради. Він не тільки проголосив автономію України, але й зрушив той бар'єр нерішучості, що утримував українців від будь-яких активних дій, спрямованих на вирішення власних національних питань.

**Проголошення І-го Універсалу Центральної Ради.
(фото із «Художнього альбому України». Полтава, 1917 р.)**

Проголошення І-го Універсалу відбулося на засіданні ІІ-го Всеукраїнського військового з'їзду. Цей крок дійсно вимушений, і частина політиків у своїх мемуарах однозначно це визнає. Дія, продиктована обставинами, мала на меті не тільки виразити настрої активної більшості, а й стала формою самозахисту української еліти. Втративши можливість проголосити автономію під прикриттям повноважень Національного конгресу, І-го Військового та І-го Селянського з'їздів, Центральна Рада могла остаточно втратити підтримку та довіру українського суспільства. Більше того, таким чином вона могла продемонструвати Тимчасовому уряду ту слабкість, що остаточно знищила б ставлення до неї, як реального політичного гравця, а не формальної структури [27, с. 310-311]. А все вищевказане мало привести тогочасних політиків, які пов'язали себе з Центральною Радою, до політичної смерті. Цього допустити не могли ні радикали, ні помірковані.

Сам по собі текст І-го Універсалу загальновідомий, тому повторювати його зміст тут не вважаємо доцільним. Зазначимо, що В. Винниченко та П. Христюк у своїх мемуарах публікують його повністю. Значно більший інтерес для нас становить оцінка його сучасниками. А вона виявилася досить одностайною. Реакція на універсал в українському суспільстві, а також за його межами перевищила навіть реакцію на конгрес та І-й Військовий з'їзд.

У спогадах делегати І. Гаврилюк та М. Галаган яскраво розповідають про реакцію ІІ-го Військового з'їзду після проголошення універсалу. Опис радості та піднесення, що охопив присутніх у залі, враховуючи те, що більшість – це солдати, засвідчує реальні прагнення делегатів, які змогли свого досягнути [28, с. 207-209; 20, с. 235].

Аналогічні настрої, за свідченням В. Винниченка, прокотилися всією Україною. Вітальні телеграми надходили з різних українських організацій, з фронту та тилу. Практичною ж реакцією, на його думку, стало те, що більшість українського населення остаточно визнало Центральну Раду своєю владою, «присягнуло їй на вірність» [2, с. 227-229].

М. Грушевський у спогадах пояснює походження самої назви документу – «універсал». «Се слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах» [29, с. 143].

Менш емоційно, але більш докладно описує події перших днів автономії генеральний писар Центральної Ради П. Христюк. Він вказує на значне піднесення, що охопило широкі верстви свідомих українців, як цивільних, так і військових [7, с. 74-75]. Однак засвідчує наявність і

зворотної реакції. Так, не всі депутати Центральної Ради поділяли загальне захоплення, вважаючи I-й Універсал відкритим викликом Тимчасовому уряду. Так само неоднорідна й реакція населення, особливо представників національних меншин, державних службовців та офіцерства. Всі вони насторожено віднеслися до проголошення української автономії передусім через те, що не знали, що це таке, і чого від неї чекати. Державний апарат при цьому зайняв позицію очікування, сподіваючись на розпорядження з Петрограда [7, с. 82-83].

Досить критично віднеслися до проголошення I-го Універсалу представники неукраїнських політичних партій в Україні. Так, російські есери закликали українців «не розпорошувати революційні сили»; представники «Бунду» теж розкритикували дії українців; більшовики представили універсал, як тиск інтелігенції на пролетаріат, нав'язування українцям національних проблем замість соціальних. Лише зустрічі з лідерами Центральної Ради дозволили знайти певне порозуміння і вирішити питання досить позитивно для України: неукраїнські політики визнали можливість порозуміння на ґрунті територіального з'їзду та краєвих органів, тобто фактично визнали право Центральної Ради на владу, а звідси – право українців на автономію [2, с. 244].

Однак у цілому I-й Універсал навіть перевершив ті сподівання, які на нього покладали автори. Він не лише активізував українське суспільство, а й збільшив увагу до української проблеми з боку Тимчасового уряду. Ігнорувати Україну в Петрограді вже не могли, адже це могло призвести і до подальших її кроків на шляху до повного відокремлення. Російські політики, які звикли до поступливості українських лідерів, ніяк не очікували від них такої демонстрації сил, що й відзначають мемуаристи [2, с. 233]. Реакція на I-й Універсал була досить очевидна: звинувачення у сепаратизмі, допомозі німцям, спробі прориву фронту. Такі звинувачення йшли передусім від реакційних кіл, у той час як Петроградська Рада видала власну постанову з цього приводу, де показала двоякість своєї політики: з одного боку, не заперечення принципу федералізму та самовизначення нації, але з іншого – збереження єдності всіх російських революційних сил, тобто по суті відкидалася будь-яка можливість автономії. Як і більша частина російського суспільства, вона вичікувала на позицію Тимчасового уряду, вважаючи при цьому, що такі акції можуть здійснювати виключно всеросійські Установчі збори. Лише одна фракція Петроградської Ради – фракція більшовиків – відкрито проголосила про свою підтримку автономії України і декларативно закликала Тимчасовий уряд її визнати [2, с. 240].

Проголошення І-го Універсалу, очевидно, стало лише першим кроком до створення власної автономії. Головна її суть полягала у взятті на себе реальної влади в країні, створення власних державних інституцій та служб. І в першу чергу необхідно було створити власні виконавчі органи і досягти визнання їх українцями та Тимчасовим урядом. Лише останнє давало можливість уникнути двовладдя та дозволити Центральній Раді продовжувати роботу з виконання тих завдань, що покладалися на неї конгресом, військовими та селянським з'їздами, а також громадськістю. Для цього 15 червня 1917 р. Комітетом Центральної Ради створено Генеральний секретаріат. Його статус не був рівним статусу Кабінету Міністрів. Як зазначав В. Винниченко, Генеральний секретаріат став Радою міністрів лише для української, свідомої демократії [2, с. 226]. До складу цього органу увійшли представники трьох основних політичних сил, що складали Центральну Раду: соціал-демократи В. Винниченко (голова й генеральний секретар внутрішніх справ), Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ), С. Петлюра (генеральний секретар військових справ), В. Садовський (генеральний секретар судових справ), І. Стешенко (генеральний секретар освіти); соціалісти-революціонери: П. Христюк (генеральний писар), М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ); ТУПівці: С. Єфремов (генеральний секретар міжнаціональних справ). Також до складу уряду ввійшов один безпартійний – Х. Барановський (генеральний секретар фінансових справ) [7, с. 77-78].

Доцільно сказати, що утворення цієї інституції відбулося з урахуванням існуючого статусу Тимчасового уряду як єдиної, легітимної, загальнодержавної владної інстанції. Відтак і повноваження української виконавчої влади чітко не прописані: вони повинні визначатися в переговорах із Петроградом. Навіть той факт, що Генеральний секретаріат організовувався не як загальноукраїнська установа, а лише як виконавчий орган Центральної Ради, засвідчує обмеженість його повноважень. Однак оцінка цього уряду і сам факт його появи досить високий. Найвищу оцінку цій установі дав її перший голова, В. Винниченко, який назвав його ідеальним прообразом тих урядів, яке людство матиме в майбутньому. Такої високої оцінки Генеральний секретаріат заслужив не через свої успіхи і навіть не через те, що саме автор вищеназваних слів його очолював, а через свій правовий статус. На відміну від інших урядів, що існували на принципах законів сили, новоутворений діяв, як писав В. Винниченко, на основі «законів духу» [2, с. 226].

Таке визначення суті статусу Генерального секретаріату в мемуарах його голови свідчить багато про що. Передусім, це ще раз підтвер-

джує, що реальних повноважень він не мав, будучи лише декларативним органом, що не контролював ні державну службу, ні армію, ні фінанси. Замість усього цього він мав лише моральну підтримку свідомих українців, які прагнули мати свою владу. По-друге, сам В. Винниченко не мав ніяких ілюзій щодо дієздатності очолюваного ним державного органу. Він розумів, що без справжніх важелів влади згаданих вище результатів бути не може. Уряд виступав лише моральною силою, спрямованою на два напрямки: показати українцям, що вони мають свою владу, яка спрямовує свою діяльність на вирішення конкретних проблем, і друге – поставити Тимчасовий уряд перед фактом, що їх ігнорування українських реалій може призвести до втрати України в цілому, якщо Центральна Рада піде далі та надасть Генеральному секретаріату реальних повноважень, а чиновники їх підтримують. Тим більше, що II-й Військовий з'їзд та суспільна реакція на проголошення I-го Універсалу продемонстрували: Центральна Рада і Генеральний секретаріат користуються реальною підтримкою в суспільстві та відповідно можуть вдатися до нових кроків у бік автономії.

Менше уваги статусу Генерального секретаріату приділили інші мемуаристи: Д. Дорошенко, М. Ковалевський та ін. [4, с. 153; 25, с. 402]. Не будучи членами цієї інстанції, вони у своїх спогадах обмежилися лише констатацією загальних фактів, як-то Генеральний секретаріат створено Центральною Радою, очолював його В. Винниченко, головною темою для переговорів із Тимчасовим урядом у червні-липні 1917 р. стали повноваження української виконавчої влади.

Відтак, бачимо, що головним завданням Генерального секретаріату відразу після його утворення стало перетворення «моральних» повноважень в реальні, а для цього необхідними були переговори з Петроградом. Як вже говорилося вище, Тимчасовий уряд не менше аніж українська влада зацікавлений у вирішенні українського питання та з'ясування всіх стосунків із Центральною Радою та її установами. Для цього він вибрав тактику переговорів.

В Україні розуміли, що переговори є вигідними для обох сторін, більш того, як вказує В. Винниченко, для російської вони потрібніші. Відтак вони вели їх не як рівноправні партнери, а з позиції сили, прагнучи повернути революційний рух у потрібне їм русло. Для української влади ці переговори також вигідні, адже вони давали можливість без збройної боротьби отримати здійснення своїх вимог [7, с. 84-85].

29 червня 1917 р. у Київ прибули три міністри Тимчасового уряду: О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі [7, с. 88]. Останній відкрито заявляв, що метою переговорів є налагодження стосунків із Центральною Радою. В світлі внутрішньої кризи влади в Росії це жит-

тво необхідне для уряду, хоч О. Керенський у спогадах вимоги Ради назвав «неприйнятними» [30, с. 269]. Отже, українці отримали шанс не лише легітимізувати своє становище, а й здобути реальні повноваження для своїх інституцій.

Як згадує В. Винниченко, переговори проходили важко, зі взаємною недовірою та пригадуванням минулого, з бажанням здобути якнайбільше. Російська делегація, використовуючи тактику захисту національних меншин від насильницької українізації, розглядала два плани: або створити альтернативну Центральній Раді установу, або реформувати саму Раду. Розуміючи, що створення нового осередку не призведе автоматично до саморозпуску Центральної Ради, а лише зробить ситуацію в Україні ще більш нестабільною, російські міністри надавали пріоритет другому плану, тим паче, що українська влада також прихильно до нього ставилася.

Отже, результатом переговорів стала угода, за якою Центральна Рада мала поповнити свій склад представниками організацій національних меншин. Найважчою виявилася проблема чисельного представництва неукраїнців (російські міністри пропонували 50 %, а Центральна Рада погоджувалася лише на 30) [2, с. 276-277]. Однак згодом порозуміння досягнуто, що дозволило перевести переговорний процес в інше русло. Не менш складними виявилися й переговори щодо статусу і повноважень Генерального секретаріату. Росіяни погодилися визнати його як владну інституцію, однак рівень повноважень мав визначити весь Тимчасовий уряд, а не його делегати. Отже, і це питання відкладалося, як і питання про національну армію.

Результатом перемовин став II-й Універсал Центральної Ради, проголошений 3 (16) липня у Педагогічному музеї. Він, власне, підсумовував результати переговорів, тому на відміну від першого мав більш компромісний характер. Сучасники по-різному оцінили його суть і значення. Так, М. Грушевський однозначно назвав II-й Універсал новою сторінкою в житті України, яка відкрила порозуміння між Центральною Радою і російським урядом [7, с. 95]. Легітимізацію діяльності українських владних інституцій автор вважав більш значущою, аніж ті поступки, що зроблені центру, передусім відкладання питання про остаточне визнання автономії та її статус до Установчих зборів. Аналогічно бачив ситуацію і М. Ковалевський [25, с. 406].

Однак не всі сучасники висловлювали своє захоплення цим документом. Представник «самостійників», М. Міхновський відкрито звинуватив Центральну Раду в слабкості, його однодумці організували 4-6 липня повстання полку ім. Павла Полуботка в Києві. Це також знайшло відгук у спогадах [31, с. 79-81; 46, с. 60-63]. Негативно охаракте-

ризував у своїй праці II-й Універсал і прапорщик українського Богданівського полку М. Галаган, який хоч і погоджувався з історичною необхідністю його прийняття, однак вказував, що цей документ однозначно ослабив український рух і авторитет Центральної Ради в суспільстві [20, с. 242]. Для об'єктивності потрібно сказати, що до сьогодні історики так і не визначилися з однозначною оцінкою II-го Універсалу. В цій проблемі мемуари не лише не дозволяють зробити якийсь конкретний висновок, більше того – вони лише ускладнюють питання.

II-й Універсал, що, безперечно, перетворив Генеральний секретаріат на законний уряд, не зміг вирішити нагальних питань, пов'язаних із його організацією та функціонуванням. На нашу думку, В. Винниченко у своїх мемуарах дав цілком об'єктивний опис ситуації. Так, він вказав, що однією з головних проблем, із якою зустрілася українська влада, став брак кваліфікованих спеціалістів на заміщення державних посад. За цих умов Генеральні секретарі змушені відкинути характерну для європейської практики процедуру заповнення вакансій своїми однопартійцями і брали на роботу людину незалежно від її політичних поглядів. Єдиними критеріями визнавалася компетентність та бажання працювати [2, с. 297].

II-й Універсал та декларація Тимчасового уряду від 2 липня 1917 р. так і не вирішили всіх нагальних питань, відклавши їх на більш пізній час. Однак для становлення української державності питання повноважень Генерального секретаріату стало життєво важливим, і тому досить швидко знов піднято. Наступним кроком до закріплення статусу української влади мали стати переговори з Тимчасовим урядом у Петрограді. Для підтвердження дотримання рішень київських переговорів, українська сторона досить швидко виконала свої зобов'язання. Зазначимо, що також знайдено порозуміння з національними меншинами, представники яких увійшли до Центральної Ради. Однією з перших партій, що вступила в переговори з українською владою щодо членства в Раді, стали більшовики. Їх представник у Центральній Раді згадує про ці переговори у своїх мемуарах [15, с. 48-49].

Не було проблем у порозумінні також із польською та єврейською сторонами. 12 липня єврейська соціал-демократична робітничка партія визнала владні повноваження Центральної Ради в українських етнографічних межах і вітала визнання Української Ради Тимчасовим урядом [2, с. 275]. Однак досягнення порозуміння ще не означало вирішення питання. Значної складності набуло питання комплектування представниками меншин Центральної Ради та Генерального секретаріату. Лише після кількатижневих переговорів посади товаришів Генерального секретаря з польських та єврейських справ зайняли відповід-

но М. Міцкевич та І. Зельберфарб [2, с. 303]. До кінця липня представники національних меншин розпочали працювати в Центральній Раді, завершивши таким чином виконання українцями зобов'язань [26, с. 194]. Як підсумок цієї роботи стало засідання Малої Ради 25-29 липня 1917 р., на якому прийнято «Статут вищого управління України» – документ, в якому визначалися права та повноваження Генерального секретаріату, а також список його членів. Зміст документа наведено у працях В. Винниченка та П. Христюка [2 с. 298-303; 7, с. 96-97]. Цей статут направлено на розгляд та затвердження в Петроград, куди слідом вирушила друга українська делегація у складі В. Винниченка, Х. Барановського та М. Рафеса (як представника національних меншин).

Однак не лише проблеми в Україні пригальмовували процес порозуміння Тимчасового уряду з Центральною Радою. В Петрограді відразу після повернення міністрів із Києва розпочалася власна дискусія, суть якої полягала в правомірності переговорів із Центральною Радою взагалі та правової дієвості декларації Тимчасового уряду від 15 липня.

«Повернути Леніна Вільгельму».
Антибільшовицька маніфестація інвалідів війни у Петрограді.
(фото із журн. «Искры», 1917. № 16).

Особливої напруги ситуація в Росії набула на початку липня 1917 р., коли більшовики спробували організувати державний переворот та прийти до влади. Тимчасовому уряду вдалося придушити заколот і взяти всю повноту влади в свої руки. Керенський був впевнений, що з поширенням в суспільстві ідей Леніна відтепер покінчено. В багатьох містах відбулися антибільшовицькі маніфестації.

Однак ці події призвели до чергової урядової кризи. Влада в Тимчасовому уряді після цього остаточно перейшла до кадетів. Єдиним соціалістом, який зберіг свій вплив в уряді, лишився О. Керенський. У країні розпочалася певна реакція, офіційно спрямована проти більшовиків, але реально – проти всіх проявів революції, в тому числі і національних рухів.

Саме в цей період у Петроград прибула II-а українська делегація. Результати її роботи виявилися не більш позитивними, аніж у першій. Як згадує у спогадах голова делегації В. Винниченко, її навіть не запросили на засідання уряду [2, с. 311]. Зустрічі відбулися лише з юридичними консультантами уряду, які однозначно вказали на неприпустимість прийняття «Статуту вищого управління Україною»; відкинуто навіть слово «статут», що замінено на «інструкцію».

Умови цієї «інструкції», що наводяться у спогадах П. Христюка, практично повністю знівельовували всі досягнення київських переговорів, фактично перекреслюючи українську владну автономію [7, с. 114-115]. Так, за інструкцією Генеральний секретаріат перепорядковувався від Центральної Ради Тимчасовому уряду, що автоматично знімало всю його українську природність. Під юрисдикцію Генерального секретаріату передавали лише Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії за винятком ряду повітів, що по суті стало відділенням від України промислово розвинутих та стратегічно важливих регіонів. Сам Генеральний секретаріат скорочено та позбавлено основних державницьких повноважень: військових та зовнішніх стосунків [2, с. 318]. Загалом Генеральний секретаріат перетворювався з повноцінного управлінського органу на посередника між українським суспільством та Тимчасовим урядом, адже всі важливі проблеми мав вирішувати саме Петроград.

Реакція українських політиків на інструкцію добре прослідковується за їх мемуарами. Так, усі вони, починаючи з українських радикалів і завершуючи більшовиками, однозначно таврують її як неповагу до українського руху. Засуджував інструкцію М. Ковалевський, вважаючи її антиукраїнською за своєю суттю [25, с. 414]. Негативну реакцію на інструкцію ми бачимо і в спогадах В. Андрієвського, який назвав привезену Винниченком автономію «куцою» [32, с. 127].

Сам В. Винниченко (хоч і не визнавав її сили) назвав документ відкритою провокацією. На його думку, кадетський Тимчасовий уряд сподівався, що українці відкинуть «інструкцію», і це стане приводом до насильницького розпуску Центральної Ради й Генерального секретаріату та репресій проти них [2, с. 313]. Однак деякі політики оцінювали сам факт появи інструкції як позитивний. Так, сам В. Винниченко, який докладно висвітлив всі недоліки, назвав її першою дієвою конституцією, а Д. Дорошенко взагалі оцінив її, як неодмінний успіх українського руху. Це ним у першу чергу обґрунтовувалося в порівняннях результатів роботи першої та другої делегацій у Петрограді, та що головне – поява законної можливості будувати українську владну вертикаль. Залежність від Тимчасового уряду Д. Дорошенко в цей час називав номінальною, дотримання якої є більш корисним для України, аніж конфлікт, бо саме ця залежність дозволяє Генеральному секретаріату повноцінно працювати і не боятися загрози реакції [4, с. 159].

Однак, незважаючи на таке несприйняття більшістю українських політиків, інструкцію прийнято на засіданні Ради 22 серпня 1917 р. і затверджено як нормативний документ. При цьому в резолюції містилося засудження дій Тимчасового уряду та звернення до російської влади щодо необхідності якнайшвидшого подолання непорозумінь. Причину прийняття цього документа досить переконливо пояснив у своїх спогадах П. Христюк. Зокрема він вказав, що до рішучої боротьби з Тимчасовим урядом на цей момент не готові ні українське суспільство, ні Центральна Рада і Генеральний секретаріат. Останні дуже активно впроваджували серед народних мас ідеї II-го Універсалу, що проголошували примирення. Отже, можливостей стрімко поміняти свої позиції не було. Ні армія, ні народ цього б не зрозуміли [7, с. 117-118].

Прийняття «інструкції» стало завершенням ще одного періоду боротьби за державність, а саме отримання легітимності української влади. Однак ситуація, що склалася в Києві, підштовхувала до подальших змін. Відразу з прийняттям регламентуючого документу розпочалася урядова криза. Генеральний секретаріат після відставки В. Винниченка очолив Д. Дорошенко. Проте це не привело до стабільності. Так, сам Д. Дорошенко пояснює причини своєї невдачі на посту глави уряду невідповідністю його бачення майбутнього України як стабільної держави з поглядами радикалів у Центральній Раді, які прагнули передусім вирішення політичних програм своїх партій, а не стабільності. Саме вони, на його думку, не лише гальмували роботу Генерального секретаріату, а й посилювали конфлікт із Тимчасовим урядом та іншими революційними силами [4, с. 160-161]. Інакше пояснював причини

невдачі уряду Д. Дорошенка В. Винниченко. На його думку, ні сам Д. Дорошенко, ні його діяльність не відповідали тим завданням, що покладалися на революційний уряд. Д. Дорошенко не відчував змісту і духу революції, ставши простим чиновником Тимчасового уряду, бо занадто детально дотримувався інструкції. Відтак йому не вдалося сформувати повноцінний уряд. Відбулася чергова політична криза, посилена обставинами Корніловського заколоту в державі [2, с. 343].

Таким чином, період утворення Центральної Ради і подальша боротьба за автономію України належним чином відображено в мемуаристичі. Сучасники давали власні оцінки всім значним подіям епохи, а такою ставала будь-яка політична акція. Національний конгрес, військові та селянські з'їзди, універсали, переговори з Тимчасовим урядом – все це було новим, все викликало інтерес і зацікавленість. Більше того, незважаючи на значну політичну палітру мемуаристів, оцінки ключових подій історії в їх спогадах часто збігаються, що не можна сказати про менш значущі явища, якими супроводжувався державотворчий процес. Однак без них будь-який комплексний аналіз неможливий. Відтак спробуємо проаналізувати мемуарну літературу із низки життєво важливих заходів, що здійснювалися українською владою у 1917 р., зокрема створення власних збройних сил.

1.3. Національні Збройні сили Центральної Ради

Одним із ключових завдань розбудови будь-якої держави із самого початку історії стало створення власних збройних сил – тієї інституції, що спроможна захистити країну як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішніх викликів. Саме армія та її боєздатність дозволяє говорити про міць держави, її авторитет у світі. А на початку ХХ ст., коли відбувалися визвольні змагання в Україні, значення армії взагалі важко переоцінити. Через це процес формування українських збройних сил і, що важливо, всі заходи, які пов'язані з ним, знайшли належне відображення в мемуаристичі.

Сама по собі ситуація, в якій зароджувалася українська державність у 1917 р. тісно пов'язувалася з військовими подіями: Російська імперія була учасником Першої світової війни, і саме війна стала ледь не ключовим поштовхом до Лютневої революції.

Солдати, незважаючи на свій статус «опори режиму», досить швидко стали однією з найбільш революційних сил, увійшовши на рівних правах із робітниками та селянами до Рад. Більше того, часто саме підтримка військових визначала політичні можливості тієї чи іншої сили, тієї чи іншої партії. Українська політика в цьому контексті не становили винятку.

Питання про українську армію виникло відразу зі створенням Центральної Ради та початком її боротьби за владу. Однак, як не дивно, ставлення її лідерів до армії досить неоднозначне. Дуже яскраво свідчать про це мемуари В. Винниченка, який, визнаючи необхідність збройної сили як такої, намагається максимально трактувати її відповідно до своїх політичних переконань. Так, описуючи стан армії на початок 1917 р., автор вказує на її надмірну розхитаність та деморалізованість. На його думку, лише національна приналежність, бажання захисту «власної домівки» могли стати тим моральним принципом, що підніме дисципліну та боєздатність війська. Особливо це стосувалося, на його думку, солдатів-українців, адже у випадку прориву фронту німці займуть саме українські землі [2, с. 129].

Отже, бачимо, що саме питання формування національної армії за відсутності української державності розглядалося В. Винниченком досить однозначно. Головне – сформувати військові підрозділи за національним принципом, і рівень боєздатності зростає сам собою. Відтак усі заходи російської влади зі збереження дисципліни у військах, як-то красномовні виступи О. Керенського, та зміна командувачів на фронтах виглядала іронічною для автора спогадів [2, с. 130].

Про роль армії в цивільному житті та внутрішній політиці В. Винниченко писав не менше, особливо в описах I-го та II-го військових з'їздів. Самі ці з'їзди він вважав не стільки демонстрацією сили, скільки демонстрацією сили духу, адже військові зібралися не за наказом, а за прагненням до волі. Позитивно оцінював значення з'їздів для становлення національної армії у своїх мемуарах і М. Галаган [20, с. 232-234]. Використавши з'їзди як демонстрацію своєї сили перед Тимчасовим урядом, Центральна Рада не зробила жодного кроку з упорядкування солдатських українських мас, тим більше зі створення власної військової структури. Навіть самовільна українізація запасного полку в Києві, що став основою I-го Українського полку ім. Богдана Хмельницького, пройшла без участі представників Центральної Ради. В. Винниченко, описуючи цю подію, взагалі основну увагу приділяє підкресленню самосвідомості солдатів-українців, які вирішили спільно захищати свою землю і свою владу, а не планомірним діям, спрямованим на українізацію армії. В цьому досить яскраво прослідковується характерна для початку XX ст. ідея, приписана анархістам: основу захисту суспільства має становити не армія, а група озброєних осіб, які діють добровільно, в спільних інтересах.

Українські військові мемуаристи

М. Омелянович-Павленко

О. Греків

В. Кучабський

М. Галаган

Потрібно сказати, що й інші мемуаристи, зокрема П. Христюк, описуючи ситуацію у військах, активно підтверджують тезу про стихійну українізацію в російській армії [7, с. 23], піднесення національного духу солдатів-українців, їх патріотизм, адже вони розуміли наслідки прориву ворогом Південно-Західного фронту для себе і своїх домівок. Так, М. Галаган, згадуючи фронтовий мітинг, писав, що солдати-українці прийняли резолюцію про необхідність утримання фронту, на відміну від татар із Казані, які закликали припинити війну, «бо німці до них дійти ніяк не зможуть» [20, с. 219]. Втративши довіру спочатку до царської військової адміністрації, а потім і до Тимчасового уряду, що прагнув продовжити війну будь-якими засобами, солдати все більше схилялися до тієї третьої сили, яку представляли національні інституції. Початку процесу становлення українських військових формувань Центральної Ради присвятив спогади член Українського генерального військового комітету В. Кедровський [90].

Про зростання національної самосвідомості солдат у 1917 р. у своїх мемуарах неодноразово пише П. Скоропадський [33, с. 126]. Вказують на це й інші військові та політики того часу [34, с. 70-75; 35, с. 132-136]. Так, високий рівень піднесення національних настроїв сучасники спостерігали під час маніфестації 19 березня 1917 р., до якої приєдналися кілька тисяч військових. Як згадував у своїх мемуарах В. Винниченко, це грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, «слава визвольній Революції» [2, с. 74].

На нараді військовослужбовців-українців Київського гарнізону 16 березня ухвалено ідею заснувати «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка» та почати організацію національної армії. З цієї метою створено Український військовий комітет, до президії якого обрано й поручика М. Міхновського. Цей комітет став, власне, першою організацією для проведення українізації в армії. За прикладом Києва, військові клуби чи ради створюються на фронті та в тилу. Так, за спогадами Ю. Артюшенка, у квітні 1917 р. філію клубу ім. гетьмана П. Полуботка створено у Житомирі [36, с. 5]. Повсюдно проводилися віча військовослужбовців, що майже одноголосно виступали за створення національних збройних сил. Слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську» [29, с. 130].

Навесні 1917 р. по всій Україні відбувалися військові зібрання, з'їзди, обиралися Ради і комітети. У березні в Одесі полковник

М. Омелянович-Павленко вивів школу прапорщиків на маніфестацію під українським прапором [37, с. 61]. Подібна маніфестація за участю матросів Чорноморського флоту відбулася у Севастополі [38, с. 18]. За спогадами Д. Дорошенка, українські військові клуби активно діяли в прифронтовій смузі Буковини: у Чернівцях, Кутах, Гура-Гуморі [4, с. 130].

Варто зазначити, що цей процес і після завершення хвилі революційних маніфестацій у березні-квітні 1917 р. та з початком повноцінного функціонування Центральної Ради відбувався спонтанно, без будь-якої її участі. Причин такої апатії українських політиків декілька. Враховуючи негативне ставлення Тимчасового уряду до формування національних частин, українські політики не бажали ще більше погіршити стосунки з Петроградом. І хоча вони періодично використовували військових для своїх цілей, як-то демонстрація підтримки під час I-го та II-го військових з'їздів, однак відкрито виступити за створення власної армії та очолити цей процес українські лідери наважувалися.

Другою, не менш важливою причиною фактичної бездіяльності українських соціалістів, стала їх політична програма [33, с. 127]. Вважаючи революцію наднаціональним явищем, вони відкидали саму ідею формування української регулярної армії, вважаючи, що процес демократизації суспільства неодмінно відіб'ється й у війську. Отже, процес створення української армії, на їх думку, є природним і незворотним. Відтак, втручатися в нього немає ніякого сенсу.

Дуже докладно описує у своїх спогадах початки процесу українізації армії В. Винниченко. Зокрема він вказує, що це явище невід'ємно пов'язане із соціальними змінами і відбувалося на рівні свідомості окремих солдатів-українців. Російським правлячим колам, на його думку, цього було не зрозуміти. Особливо прагнення до національних військових організацій в українців посилювалися після того, як дано дозвіл організовувати свої підрозділи полякам. Українці ще раз відчули себе ображеними російським шовінізмом, що відмовляв їм навіть тоді, коли посилення національного духу мало відігравати на користь державі, адже воно посилювало боєздатність армії [2, с. 132].

Описуючи створення Першого українського полку імені Б. Хмельницького, В. Винниченко більшої уваги приділяє не обставинам його виникнення, а реакції російських демократів на цю подію. Бажання 3000 солдатів-українців виступити на фронт єдиним підрозділом автор вважає абсолютно зрозумілим явищем, що відбиває природний процес реакції українців на революцію [2, с. 133-138]. Доволі цікавим у цьому розділі спогадів В. Винниченка є його особисте ставлення до українізації армії. Засуджуючи реакцію російських демократів і

сповіщаючи про надання українським солдатам моральної та правової підтримки з боку Центральної Ради, він же зазначає, що на той момент створення українських підрозділів є шкідливим. В. Винниченко погоджувався з можливістю формування українських осередків у запасних частинах, але ні в якому разі не на фронті, повторюючи тези представників Тимчасового уряду.

Досить обережно ставився до процесів українізації армії й М. Грушевський. У своїх мемуарах він пише про епізод, що відбувся на початку липня 1917 р. Як згадує автор, до нього звернулися українські солдати, які їхали із Саратова на фронт. Вони самовільно оголосили себе полком ім. М. Грушевського і просили в нього прийняти їх парад. М. Грушевський погодився на це лише з одного міркування – відмова могла призвести до затримки у відправленні ешелона [39, с. 146]. Отже, бачимо, що ні про які сподівання щодо подальшої можливості використовувати ці підрозділи для захисту позицій Центральної Ради чи з іншою метою мова навіть не йдеться.

А між тим ці формування могли стати надійною опорою Центральної Ради. Офіцер М. Янчевський так описав настрої, що панували серед «гайдамаків» Одеси: «Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони – піонери великого діла – відбудови України. Всі вони – і старшина, й козаки-добровольці; прийшли сюди, маючи на думці тільки боронити свій край, якого вже починає охоплювати пожежа анархії» [40, с. 142]. З цього приводу генеральний секретар військових справ С. Петлюра писав, що слід звернути «увагу на Український гайдамацький курінь, що мешкає в Одесі, до формування котрого командуючий військами Одеської округи віднісся зі співчуттям, дав йому можливість спокійно формуватися і тепер курінь, по заяві командуючого військами, є кращою частиною одеської залоги і несе всю відповідальну роботу по охороні революційного порядку в місті» [41, с. 77].

Розповідаючи у спогадах про українізацію Одеського гарнізону, В. Кедровський наголошував, що заслуга в цьому належала полковнику медицини І. Луценку, який сформував навіть і молдавський національний полк [42, с. 53]. Про організаторські здібності І. Луценка згадував і Ю. Липа [43, с. 207] Пізніше, у 1918 р., деякими політичними колами І. Луценко розглядався в якості кандидата на посаду гетьмана України.

Українізація охопила як діючу армію, так і тиллові гарнізони. Наприклад, 2 тисячі українців Вінницького гарнізону постановили вважати Центральну Раду «найвищою установою» України [7, с. 133]. На фронті створення українських підрозділів активно відбувалося в 6-му

армійському корпусі [44, с. 129-132]. В. Прохода відзначив у мемуарах цікавий факт про те, що жоден із українізованих полків не обрав собі ім'я гетьманів І. Скоропадського чи І. Брюховецького – прихильників Москви [45, с. 114]. Про зростання національної свідомості в армії у спогадах писав і генерал-хорунжий УНР Ю. Тютюнник (псевдонім Г. Юртик), розповідаючи про формування у Сімферополі українського полку імені гетьмана П. Дорошенка [46, с. 20-29].

М. Чеботарів згадував про прибуття до Харкова із Сибіру сформованого там українського куреня під командуванням Й. Біденка. Ця частина, що налічувала біля тисячі багнетів, влаштувала військовий парад, який «дуже заімпонував населенню Харкова» [47, с. 67]. У вересні 1917 р. Харків відвідав російський військовий міністр Тимчасового уряду О. Верховський. Він був вражений дисциплінованістю українських підрозділів місцевого гарнізону [47, с. 68]. Відомий український учений В. Вернадський у своєму щоденнику в листопаді, аналізуючи стан діючої армії, писав: «Дуже сильні – завдяки загальної слабкості – українці, полки яких (69 на німецько-українському фронті), що підпорядковані Раді, більш дисципліновані» [48, с. 33].

Український національний рух охопив й Чорноморський флот. За вплив на матроські маси активно змагалися різні політичні сили. Так, за свідченням сучасника, в липні 1917 р. із Миколаєва в Севастополь прибув лінкор «Воля», на ньому майорили різні прапори: андріївський, червоний, жовто-блакитний. Що свідчило про політичні уподобання в той час членів команди корабля [49, с. 4].

Як не дивно, але одними зі значних прихильників ідеї українізації армії стали представники російського вищого командування. Так, генералу Л. Корнілову належала ідея повністю українізувати 34-й армійський корпус. У подальшому її здійснив П. Скоропадський. Прихильно до думки щодо утворення українських підрозділів ставився також генерал О. Брусилов. «Була надія, що національні частини можуть стати здоровим ядром для зміцнення фронту» [16, с. 338]. Вони, а також ряд інших вищих кадрових офіцерів, які бачили реальний стан подій на фронтах, розуміли, що підняття морального духу і відповідно рівня боєздатності є набагато важливішим, ніж збереження імперської структури армії.

Так, М. Галаган, який у той час був прапорщиком І-го українського Богданівського полку, в спогадах відзначав, що спочатку появу цього підрозділу на фронті російське командування зустріло з іронією. Однак пізніше генерал Мілеант неодноразово підкреслював, що Богданівський полк є найбільш боєздатним не тільки у 10-й дивізії, а й в усьому 4-му армійському корпусі [20, с. 250-251].

**Офіцери І-го українського полку ім. Б. Хмельницького.
Південно-Західний фронт. Фото, вересень 1917 р.**

Про українізацію генералом Б. Поджіо (у 1919 р. очолить Запорізький корпус УНР) 13-го Білозірського піхотного полку розповідається у спогадах Ю. Артюшенка [36, с. 7-8]. Влітку 1917 р. на Західному фронті в складі Гренадерського корпусу 3-ї армії сформовано український ударний «курінь», що налічував 980 бійців. Він успішно зарекомендував себе під час відбиття німецьких атак [50, с. 248]. Місцеві більшовики відразу оголосили це боєздатне формування «контрреволюційним». Після Жовтневого перевороту декілька таких куренів з ініціативи В. Петріва об'єдналися в український полк імені К. Гордієнка, який у грудні налічував уже 3,5 тисячі військових. Таким він прибув у Київ для захисту Центральної Ради [50, с. 263].

Їх опонентами в цьому питанні виступили ті особи, які з тих чи інших причин були далеко від фронту: російські політики, активісти чорносотенних організацій та шовіністичних партій, офіцери, які несли службу в глибокому тилу. З сумом потрібно констатувати, що в цей «чорний список» необхідно внести також і більшість тогочасних українських політиків, батьків «відродження нації». Генерал О. Греків відзначав: «Професор Грушевський, голова ради, взагалі дивився зневажливо-негативно на військову спеціальність і не надавав значення військовим питанням, що, втім, не завадило йому із захватом парадувати, в якості представника верховної влади, на церемонії вручення прапора полку гетьмана Сагайдачного, формованої мною дивізії» [51, с. 140].

Отже, підтримуючи на словах національні прагнення військових, українські політики своєю бездіяльністю та заграванням із Тимчасовим урядом, призвели до тієї катастрофи, що сталася з УНР на початку 1918 р.

Однак не всі політики і сучасники дивилися на армію як на зайвий додаток до революції. За створення національної армії відкрито виступав П. Скоропадський, який розпочав українізацію 34-го корпусу, прагнучи перетворити його на І-й Український корпус [52, с. 80-92]. Так, у серпні 1917 р. за погодженням із генералом Л. Корніловим 34-й корпус передислоковано до Меджибожа, де відбулася заміна військовослужбовців-росіян на українців. Однак у жовтні ставлення до нього з боку лідерів Центральної Ради вкрай негативне, що призвело до відставки самого П. Скоропадського та втрати темпів українізації армії в цілому [4, с. 202].

**II-га конференція українських організацій Північного фронту.
Фото. Псков, вересень 1917 р.**

Необхідність створення української армії як основи державності визнавав і Д. Дорошенко. У своїй праці він зазначає, що українські політики із самого початку революції намагалися розбудити національну свідомість у солдат, апелюючи передусім до слави козацьких часів. Із цією метою військовим організаціям давали гучні імена гетьманів минулого: клуб ім. П. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. П. Дорошенка та ін. Ці ідеї, як зазначає автор, знайшли широкий відгук серед солдатів, які охоче використовували національну симво-

ліку та козацькі атрибути. І на його думку, така захопленість національними ознаками та козацьким минулим неодмінно мала призвести солдатів до ідеї української держави [4, с. 126]. Отже, навіть у цьому відношенні ми бачимо пануючий на той час погляд на становлення армії: від ідеї історичної традиції до самоусвідомлення необхідності власної незалежності.

У таких умовах немає нічого дивного в тому, що процес створення української армії більшість тогочасних політиків просто оминули увагою в мемуарах. Виняток становили військові, зокрема П. Скоропадський, який здійснив реальні кроки зі створення національного війська. Інші ж політики «похвалитися» своїми досягненнями просто не могли або через відсутність реальних можливостей до дій, або через відсутність дій як таких. Зазначимо, що навіть процеси українізації, про які так багато писали мемуаристи, залишилися без достатнього контролю. Український Військовий генеральний комітет (очолив С. Петлюра), а пізніше й Генеральний секретаріат військових справ не провели навіть реєстрації українізованих підрозділів армії, не говорячи вже про можливість їх використання для власних цілей. Хоча, як свідчать різні спогади сучасників, українізовано їх на фронті та в тилу немало [53; 54; 55; 56; 57]. Мемуарні свідчення про широку українізацію в армії підтверджуються архівними матеріалами [58].

Особливо показовий в цьому контексті є приклад із I-м Українським корпусом, який у листопаді зупинив рух із фронту на Київ II-го збільшовиченого Гвардійського корпусу. Як відзначив у спогадах керівник цієї операції, генерал П. Скоропадський, якби не це українське з'єднання, більшовики в листопаді вже оволоділи б Києвом [59, с. 41-43]. Однак, побоюючись «реакційності» командира корпусу, лідери Центральної Ради посприяли розформуванню цієї боєздатної частини.

Незацікавленість політиків-соціалістів із Центральної Ради та Генерального секретаріату в регулярній армії проявлялася і в інших заходах зі створення збройних сил. Як свідчать факти, значно більшої довіри українські лідери мали до іррегулярних підрозділів, на зразок «Вільного козацтва». Ця напіввійськова організація, що історично орієнтувалася на часи Гетьманщини XVII-XVIII ст., а за структурою близька до Донського козацтва, виникла ще в квітні 1917 р., а до осені набула поширення в ряді регіонів України, про що відзначили в спогадах сучасники тих подій [60; 61]. Військові загони, сформовані з добровольців, видавалися дітям Генерального секретаріату більш надійною опорою, ніж дисципліновані солдати українізованих полків, хоча чисельність їх часто незначна.

Так, В. Винниченко із захопленням пише про перспективи поширення і зміцнення козацького руху, що дозволить Україні уникнути більшовицької анархії [62, с. 53]. Однак у своїх спогадах Є. Чикаленко зовсім протилежно висвітлює ставлення В. Винниченка до плану формування армії із заможного селянства – «ідейного» противника більшовизму [12, с. 38]. Міністр торгу та промисловості Центральної Ради І. Фещенко-Чопівський у спогадах відзначив, що соціалісти з уряду підозріло ставилися до «Вільного козацтва», вбачаючи у них потенційних контрреволюціонерів [63, с. 136]. Отже, як бачимо, у лідерів УНР не було єдності в думках щодо «вільнокозацького» руху. Особливу увагу формуванню та діяльності «Вільного козацтва» у своїх мемуарах приділив Ю. Тютюнник, який фактично був одним із його організаторів – на Звенигородщині налічувалося до 20 тисяч козаків [60, с. 126-129]. Описуючи успіхи козаків у війні проти більшовицьких частин, Ю. Тютюнник наголошував на високому патріотизмі своїх підлеглих та їх натхненні в боротьбі за українську державність. Колишній член «Вільного козацтва» м. Рівного, що налічувало до 300 бійців, розповів про роззброєння козаками збільшовичених підрозділів російської армії наприкінці 1917 р. [64, с. 57-60].

Більш помірковано про «Вільне козацтво» писав Д. Дорошенко, який хоч і вважав їх корисними для справи української державності, однак визнавав, що козацтво недостатньо боєздатне, і що головне – не має відповідного досвіду ведення бойових дій [4, с. 202]. Реальний рівень боєздатності козацьких військ ми можемо прослідкувати за тим фактом, що П. Скоропадський, який у своїй політичній діяльності хоч і орієнтувався саме на «козацькі» верстви, однак у «Споминах» відзначає, що виборність, а не призначення кадрових командирів ставить під сумнів виконання реальних бойових завдань [59, с. 48]. Враховуючи той факт, що з числа мемуаристів-політиків він єдиний кадровий військовий, на нашу думку, найбільш об'єктивним виступає саме його бачення військового значення козаків. Згадки про козацтво ми знаходимо і в інших мемуаристів, однак їх зміст часто визначається особистою приналежністю до того, чи іншого підрозділу цих формувань [65, с. 39-52].

Ставлення політиків Центральної Ради до армії докорінно змінилося в листопаді 1917 р., коли на зміну слабкому та поміркованому Тимчасовому уряду прийшли радикально налаштовані більшовики, чий авторитет у солдатських масах був доволі високий. У мемуарній літературі зустрічається твердження, що саме С. Петлюра сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, що складався з двох куренів і нараховував 300 солдатів. Однак М. Чеботарів відзначає, що кіш створено саме з його ініціативи. А потім він запропонував Петлюрі очолити

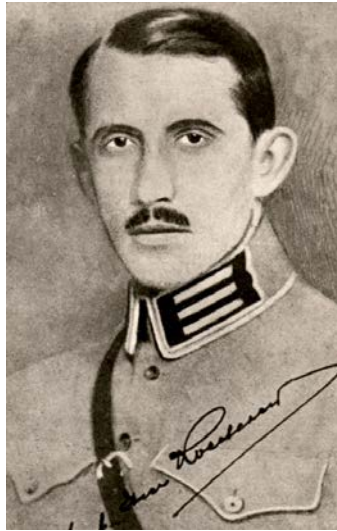
це формування. На вимогу останнього для формальності він подає відповідний рапорт, зміст якого і наводить у своїх спогадах [47, с. 92-93]. Саме цей підрозділ у січні 1918 р. дозволив Центральній Раді придушити повстання робітників на заводі «Арсенал» і таким чином продовжити її політичне життя.

У листопаді 1917 р. також створено найбільш боєздатний підрозділ армії УНР – курінь Січових стрільців, сформований із військовополонених українців-галичан, що знайшло належне висвітлення у мемуарній літературі осіб, причетних до його створення [66; 67; 68]. Зокрема Р. Дашкевич писав: «Ідеалом галичан була Соборна Україна, тому й до будови Української Республіки повинні стати всі українці, звідки б вони й не були» [69, с. 343]. За словами В. Кучабського, галичани-полонені «здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів... звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоби піти на службу Українській Державі» [70, с. 28-29].

У листопаді 1917 р. 22 полонених із Дарницького табору під Києвом заявили про початок формування галицького куреня Січових стрільців [69, с. 344]. Подолавши початковий період революційної анархії, українські Січові стрільці, очолювані Є. Коновальцем, А. Мельником, Р. Сушком перетворилися на першорядну бойову одиницю, що захищала Центральну Раду навіть під час гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. [70, с. 92-95].

Історія січовиків відображена у спогадах Євгена Коновальця. У 1928 р. на шпальтах пражської «Розбудови нації» з'явилися його свідчення: «Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції» [71]. Пізніше друкувалися під дещо скороченою назвою – «Причинки до історії Української революції». У вступі до спогадів мемуарист викладав мотивацію їхнього написання, наголошуючи насамперед на потребі дати об'єктивне висвітлення історії цього військового формування й спростувати численні спроби негативного забарвлення легенди щодо ролі, яку відігравали в Українській революції Січові стрільці: «Ці спомини мають дати матеріал першому історикові української революції, що не буде цікавитися настроями того чи іншого революційного діяча-автора споминів, а тільки візьметься передусім стверджувати факти, що про їх дійсність не можна буде суперечитись...» [72, с. 106]. Полковник обіцяв читачам «від першої особи» з'ясувати суперечливі епізоди історії очолюваної ним військової формации, аргументовано спростувавши фальшиві закиди на її адресу: «Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового Стрілецтва та, зокрема, моєї особи» [72, с. 106].

Слушно вважаючи «найбільшим лихом» «відсутність цілості архіву корпусу Січових Стрільців», Є. Коновалець, тим не менше, висловлював стриманий оптимізм щодо корисності для майбутнього історика визвольних змагань зафіксованих на письмі свідчень безпосередніх учасників тих подій: «Будемо сподіватися й віримо, що прийде час, коли й архівальні документи побачать світ і будуть підтвердженням понижчих заміток. Поки що треба користуватись здебільшого пам'яттю й для того поминути мовчанкою все те, що вже затерлось у пам'яті» [72, с. 107].

Є. Коновалець (у січні 1918 р. – командир Куреня Січових стрільців), автор спогадів «Причинки до історії Української революції».

На початку січня 1918 р. з ініціативи військового міністра УНР М. Порша ухвалено «Закон про народну армію», який передбачав крім територіальних місцевих формувань створення 50-тисячного кадрового корпусу. «Чомусь уся наша мемуаристика і про цей знаменний факт промовчує» – писав у спогадах М. Чеботарів, намагаючись захистити М. Порша від традиційних звинувачень у розвалі збройних сил [47, с. 73]. Однак часу на реалізацію цих задумів не залишалось.

Лише поразка у війні з більшовиками змусила український уряд розпочати формування регулярних підрозділів – Запорізького корпусу генерала О. Натієва [45, с. 125-126]. Однак ситуація тоді вже не була повністю під контролем Центральної Ради: Україну окуповано німець-

кою та австро-угорською арміями. Відтак за основу нового війська взято сформовану в німецьких таборах із українських полонених Синьожупанну дивізію (проект уніформи – сині жупани розроблено в таборі Ган-Мюнден). Після укладання Брестського миру, стараннями генерала-українця російської армії В. Зелінського сформована дивізія, що загалом мала до 6 тисяч військових [73, с. 22-27]. Цей підрозділ, щоправда у неповному складі, в березні 1918 р. прибув до Києва. Із хвилюванням про зустріч першого ешелону згадував командир В. Зелінський: «З цілим своїм штабом вийшов я на двірець на зустріч першого ешелону. Тут несподівано для мене зустрів я членів Центральної Ради на чолі з проф. Грушевським, що прийшли на привітання того першого ешелону синьожупанників. На двірець прийшли теж представники молоді – студенти й студентки із цвітами, театральна трупа Садовського ... Підійшов ешелон, висипалися радісно мої синьожупанники. Построїлися в рядах на пероні... По фронту пішов голова Центральної Ради проф. Грушевський, ізнявши шапку. Побіч нього йшов я та мій штаб, та деякі представники киян. Привітання Грушевського переривали весь час гучні оклики» [73, с. 44]. А 24 березня на Софійському майдані Києва відбувся парад вже 4-х піхотних полків дивізії [77, с. 138].

**Командир синьожупанників генерал В. Зелінський, 1918 р.
(фото із книги В. Зелінського «Синьожупанники». Берлін, 1938.)**

Дивізія виявилася дійсно відданою Центральній Раді, однак перевірити її боєздатність завадив гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., перед яким німці розформували Синьожупанну дивізію. Отже, можна вважати, що і ця спроба побудови власної армії лідерами УНР не вдалася.

У спогадах автори дуже часто обмежуються описами національного руху в окремих частинах, не наводячи кількісних даних. Наголосимо, що в історичній літературі зустрічаються значні розбіжності щодо загальної чисельності українських військовослужбовців. Так, О. Удовиченко, враховуючи мобілізованих з українських губерній в роки війни, називає загальну цифру – 4 мільйони українських воїнів у 1917 р. [74, с. 8]. Більш виваженими, на нашу думку, є дані, що наводив радянський науковець А. Ткачук – 490 тисяч [75, с. 82] та сучасний дослідник визвольних змагань Я. Тинченко – 130 тисяч осіб, а на початок війни з радянською Росією – лише близько 17 тисяч [76, с. 69].

Отже, бачимо, що в чисельній мемуарній літературі відображено реальне ставлення української правлячої еліти до армії та військової справи. Недовіра до регулярного війська, що не відповідало ідеологічним концепціям; небажання конфліктувати з Тимчасовим урядом; відсутність чіткої програми формування власної армії та принципів її внутрішньої побудови – все це призвело до того, що з початком відкритої війни з більшовицькою Росією Українська Народна Республіка виявилася практично беззахисною.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЛИСТОПАД 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.)

2.1. III-й Універсал. Проголошення УНР.

У серпні 1917 р., побоюючись репресивних заходів із боку Тимчасового уряду, Центральна Рада знову обрала головою Генерального секретаріату В. Винниченка [1, с. 121]. А 1 вересня Петроград затвердив склад Генерального секретаріату, що здавалося початком періоду стабільності. Однак, враховуючи нестабільність ситуації в самій Росії та слабкість Тимчасового уряду, восени українська влада розпочала більш активну боротьбу за автономію. Не відходячи в цілому від «інструкції», Центральна Рада оголосила заяву про скликання українських Установчих зборів, що мали вирішити питання про статус України як автономії.

Для підтвердження правомірності своїх дій, (8) 21 вересня 1917 р. проведено «З'їзд представників народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії», делегати якого, виступаючи за майбутню федеративну Росію, відкрито підтримали і політику Центральної Ради. Такі дії, на думку сучасників, зумовлені одним фактом: неспроможністю Тимчасового уряду контролювати ситуацію в країні. Як згадував П. Христюк, деякі делегати-оптимісти навіть вважали, що цей з'їзд стане поштовхом не тільки до створення федерації російської, а й «всесвітньої» федерації народів [2, с. 22].

Отже, українська влада зобов'язана провести заходи, що дозволять їй у разі потреби перейняти всю повноту повноважень на себе. Зрозуміло, що постанову про вибори до Установчих зборів оцінив у своїх спогадах голова Генерального секретаріату В. Винниченко [3, с. 23].

Реакцію Тимчасового уряду на заяву передбачити не важко. О. Керенський відкрито засудив дії української влади і закликав її відмовитися від проведення подібних заходів до скликання всеросійських Установчих зборів. У Петроград викликано В. Винниченка, який відповідно до «інструкції» був у підпорядкуванні О. Керенського і мав скласти звіт про свої дії, спрямовані на порушення цілісності держави. Цей виклик у Петроград сам В. Винниченко оцінив досить просто: спроба показати ту силу, якої давно вже не було. На його думку, Тимчасовий уряд переживав агонію і хапався за останню соломинку, прагнучи залишитися при владі [3, с. 24-27].

Проте, незважаючи на таке особисте зневажливе ставлення до дій О. Керенського, В. Винниченко, не бажаючи подальшого загострення

ситуації в Україні, 22 жовтня (3 листопада) 1917 р. відбув у Петроград. Однак цей приїзд виявився зовсім невчасним. Політична ситуація в столиці Росії максимально напружена, і тому зустріч із міністрами Тимчасового уряду навіть не призначалася. А через два дні після прибуття В. Винниченка у Петрограді відбувся Жовтневий переворот. Тимчасовий уряд заарештовано, всю повноту влади взяли на себе Ради, II-й Всеросійський з'їзд яких саме відбувався. Реальну ж владу монополізувала партія більшовиків, лідер якої В. Ленін проголосив два ключові декрети: «Декрет про мир» та «Декрет про землю». В цих умовах В. Винниченко вирішив за краще повернутися до України.

Тим часом у Києві події розвивалися не менш стрімко. Повідомлення про події в Петрограді прийшло ще 25 жовтня (7 листопада), що активізувало політичні процеси. Того самого дня на вечірньому засіданні Малої ради за участю представників різних політичних партій та громадських організацій проголошено про створення «Крайового комітету охорони революції в Україні». Йому підпорядкувалися всі органи влади на визначеній території, в тому числі й Генеральний секретаріат. Як згадують сучасники, формування цього органу відбулося досить швидко. Всі політичні сили занепокоєні ситуацією в країні, «долею революції», отже, від членства в комітеті ніхто не відмовився, навіть більшовики [3, с. 67]. З останніх до комітету увійшли Г. П'ятаков, В. Затонський, І. Крейцберг. Головним їх завданням, як зазначив у спогадах М. Майоров, стало встановлення особистого нагляду за подіями в комітеті, й недопущення його перетворення на контрреволюційний орган [4, с. 61].

Однак така єдність тривала недовго. Єдиний фронт «революційної демократії» фактично перестав існувати вже на другий день, коли у київських Радах робітничих і солдатських депутатів стало обговорюватися питання стосовно оцінки жовтневих подій у Петрограді. Російські есери, меншовики та бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Така позиція політиків виходила з реакції широких мас населення, частина з яких однозначно засуджували дії більшовиків [2, с. 61]. Іншу точку зору в своїх спогадах відстоював представник анархізму Н. Махно, який писав, що Жовтневий переворот спочатку вітали усі революційні трудівники села [5, с. 51].

Українські партії висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, наголошуючи на тому, що влада повинна перейти до українського політичного центру – Центральної Ради. Після осуду Центральною Радою Жовтневого перевороту керівники київських більшовиків В. Затонський, І. Крейцберг та Г. П'ятаков прийняли рішення вийти з «Комітету з охорони революції», тим самим

вивівши з-під контролю комітету сили, що були в їх розпорядженні. Цим більшовики висловили своє відкрите ставлення до подій: прагнути повторити петроградський та московський «сценарій», вони вважали, що їм вдасться досить швидко захопити владу в Києві, й через це співпрацювати з «буржуазною контрреволюцією» вважали для себе непотрібним [4, с. 61].

Після фактичного розпаду комітету в Києві утворилося три табори, кожний із яких протистояв двом іншим. Табір прихильників скинутого уряду включав в себе представників усіх загальноросійських партій, окрім більшовицької. Головною опорою цього блоку партій став Штаб Київського військового округу (КВО), завдяки військам якого вони прагнули встановити свою владу над містом і, відповідно, регіоном. Опорою більшовиків була Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, а також частина військ гарнізону і робітники великих підприємств. Третьою силою, що спиралася на все свідоме українство, стала Центральна Рада. Практично одночасно в Києві відбувся III-й Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого рішуче вимагали від Генерального секретаріату проголошення Української республіки, виступаючи по суті гарантами дієвості цього акту [2, с. 49].

Зокрема М. Шаповал згадував, що до приміщення Центральної Ради прибули представники від III-го військового з'їзду. «Делегація була чималенька – майже сто козаків і матросів, які заявили, що з'їзд вимагає від Ц. Ради, як найвищої влади, негайно оповістити Україну республікою. Петлюра почав солоденько вмовляти делегатів, що Ц. Рада зробить це тоді, як виясняться обставини, бо, тепер, мовляв, невідомо, як станеться з російським урядом, чи він впаде, чи ні, а як не впаде, то він піде на нас війною, у нас же сили малі, ще не організовані...» [6, с. 92-93].

Після засудження більшовицького перевороту, успіх якого більшість із українських політиків вважали тимчасовим явищем, навіть спроб порозуміння з новим російським урядом не робилося.

Варто зазначити, що в умовах «трюхвладдя» більшовики та Центральна Рада отримали спільного ворога – штаб Київського військового округу (КВО), оскільки саме ця сила володіла реальними військовими можливостями для захоплення влади і знищення конкурентів. Через це Генеральний секретаріат визначив тактику дій: підтримка більшовиків, із подальшим недопущенням їх до влади. Така тактика виправдана і розстановкою сил, і принципами легітимності.

Подальший розвиток подій сучасники у мемуарах описують по-різному. Найдокладнішу інформацію про ці події нам дають спогади більшовицьких лідерів [4, с. 59-60; 7, с. 53-60], тоді як більшість україн-

ських політиків лише обмежувалися згадками про жовтневі події в Києві, описуючи їх лише, як передумови підготовки та прийняття III-го Універсалу. Цьому є реальне пояснення. Використавши збройне протистояння між штабом КВО та більшовицькими підрозділами, українські політики встигли прийняти низку важливих документів. Так, прийнято закон про передачу всієї землі в розпорядження земельних комітетів, що стало відповіддю на більшовицький «Декрет про землю». Нормативно поширено владу Центральної Ради на ті землі, що «відібрані» інструкцією: Катеринославщину, Херсонщину, Харківщину, Холмщину, частину Таврії, Воронежчини, Курщини. Як свідчать мемуари, населення в цілому підтримало цей документ [8, с. 71; 2, с. 50].

У потрібний момент, коли більшовики і КВО послабили один одного, на початку листопада вся основна влада в Києві перейшла до Центральної Ради. 28 жовтня Генеральний секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого комітету захисту революції, проголосивши себе єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня В. Винниченко повідомив Центральну Раду, що Секретаріат бере на себе військові та продовольчі справи, шляхи сполучення [3, с. 68]. Генеральний секретаріат, використовуючи момент, направив своїх представників регіонами, щоб вони зайняли вищі державні посади, які звільнилися після втечі ставлеників Тимчасового уряду [9, с. 141]. До остаточного встановлення верховенства української влади лишався фактично лише крок.

Однак зробити його було не легко. В самій Раді, що «самоочистилася» після Жовтневого перевороту від російських партій, продовжилося протистояння між «самостійниками», які прагнули повної незалежності держави, і «федералістами», які вважали за доцільне не розривати всіх стосунків із Росією. До останніх належали і голова Центральної Ради, і більшість генеральних секретарів. Відтак, незважаючи на довготривалі дискусії, III-й Універсал, прийнятий 7 (20) листопада, визначав статус України як складової частини федерації народів Росії.

Сам по собі III-й Універсал став важливим кроком до української державності. Вперше проголошено існування власне національної держави: Української Народної Республіки (УНР). Те, що вона не оголошувалася незалежною в тих умовах, не було суттєвим, адже до створення загальноросійської федерації, членом якої УНР мала стати, ніяка інша влада в Україні не була вищою за діючу. В універсалі також проголошувався цілий ряд заходів, що мали визначити внутрішню політику УНР: 8-годинний робочий день, скасовано приватну власність на землю, введено державний контроль над виробництвом у промисловості. Вся повнота влади в Україні до початку Установчих зборів (вибори до яких призначено на 27 грудня 1917 р.) передавалася Центральній

Раді. Скасовувалася смертна кара, національні меншини отримали право на автономію [3, с. 79; 2, с. 53].

**М. Грушевський та С. Петлюра серед делегатів
III-го військового з'їзду.
Фото. Київ, листопад 1917 р.**

Однак реакція українського суспільства на цей універсал виявилася досить неоднорідною. В той час, як більшість політиків вищого рангу, які безпосередньо працювали над документом, вітали його, люди на місцях віднеслися до нього досить стримано. Так, позитивно оцінив зміст універсалу В. Винниченко, оскільки для нього документ важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися. Безперечно, він був цілком соціалістичний, про що автор не забув вказати [3, с. 72-74]. Питання ж майбутньої федеративності вищезгадані мемуаристи намагалися не коментувати. Більш поміркованою була оцінка III-го Універсалу Д. Дорошенком. Він не висловлював свого захоплення документом, однак вказував на його історичну значущість. Саме проголошення власної держави – УНР, на його думку, стало перемогою в протистоянні з більшовиками та прихильниками Тимчасового уряду [10, с. 195]. Досить насторожено до універсалу віднеслися більшовики, утримуючись від його оцінки, просто констатували появу цього документа [4, с. 64].

Мабуть на той момент вони ще чітко не визначилися щодо своєї тактики по відношенню до УНР. Затонський згадував: «Підбурити маси проти Центральної Ради було далеко трудніше, ніж проти білих, і тут треба сказати, що в багатьох з поміж нас не було цілковитої певності, що з Радою треба було кінчати збройною рукою» [11, с. 150].

Абсолютно протилежну оцінку універсалу дає тогочасний полтавський політик, представник Генерального секретаря освіти в Полтавській губернії В. Андрієвський. Він різко критикує всі його положення, вказуючи на їх протиріччя та нездійсненність. Головне, на що він наголошував, – це нездатність Центральної Ради практично впровадити всі ті нововведення, які вона проголосила, і тим більше проконтролювати їх виконання. На його думку, єдине, чого можна чекати від універсалу, – це посилення безвладдя та грабунків [9, с. 142-143].

Схожу думку висловив у спогадах І. Мазепа, який на той час перебував в Катеринославі: «Цей Універсал надійшов якось зовсім несподівано. Ніякого особливого ентузіазму на Катеринославщині він не викликав. Не тому, що українці не хотіли ширших прав для України, а тому, що всі вони добре бачили недостачу своїх сил для будування автономії України» [12, с. 44].

Таку неоднорідність у ставленні до універсалу можна зрозуміти. Адже для осіб, які здійснювали верховну владу, він означав перемогу в боротьбі за автономію і самовизначення, що вони розпочали ще в березні 1917 р. Для більшості населення цей універсал дійсно став досить декларативним, адже за привабливими лозунгами не було сили, яка б могла впроваджувати їх у життя.

Потрібно сказати, що з прийняттям III-го Універсалу закінчився період боротьби за автономію України. З лозунгів і проектів початку року вона стала реальністю, часто за своїм статусом перевищуючи сподівання «батьків нації».

2.2. Останні місяці Центральної Ради (грудень 1917-квітень 1918 рр.)

Не менш важливими у плані розбудови державності України стали останні місяці функціонування Центральної Ради. До цього періоду відносяться часи внутрішнього протистояння під час роботи Всеукраїнського з'їзду Рад, війна проти більшовицької Росії, період після підписання Брестського миру і повернення Центральної Ради в Київ. Неоднорідні за своїм змістом події розглянутого нами періоду по-різному трактувалися як сучасниками, так й істориками. Знайшли вони своє відображення і в мемуарній літературі.

Поразка військ штабу КВО в жовтневому протистоянні з більшовиками остаточно ліквідувала владу Тимчасового уряду над Україною, передавши по суті її Центральній Раді, що в III-му Універсалі встигла оголосити себе єдиним легітимним урядом України.

Загострення стосунків із російськими більшовиками розпочалося фактично із самого початку існування УНР як юридичної одиниці. Відразу після жовтня посилилася більшовицька агітація на місцях, про яку неодноразово наголошували мемуаристи [3, с. 152-158; 2, с. 56-60]. Однак дії Центральної Ради проти них були досить нерішучими, що сприяло поширенню більшовицьких впливів у країні. Основною претензією більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів (РНК) – до Центральної Ради стало фактичне потурання останньої «контрреволюційним силам», а саме пропуск на Дон із фронту прихильників генерала О. Каледіна і переговори з ним. Наприкінці листопада стосунки між РНК та Радою загострилися ще більше у зв'язку з наказом Генерального секретаріату всім українським частинам, що перебувають за межами України, повернутися на Батьківщину. 30 листопада віддані українському уряду війська роззброїли та вислали з Києва пробільшовицькі підрозділи гарнізону міста [2, с. 79-81]. У відповідь прорадянські підрозділи блокували українські частини на Північному та Західному фронтах, забороняючи їх передислокацію в Україну.

Однак українські більшовики в цей час утримувалися від радикальних дій, очікуючи результатів виборів депутатів Всеукраїнського з'їзду Рад, на яких вони сподівалися отримати більшість. Їх сподівання виявилися марними: з 2,5 тисяч депутатів більшовики мали лише 124 голоси. Цього було мало для переобрання Центральної Ради. Їх вплив на з'їзді був мінімальним, що не могло задовольнити претензій РНК. Більшість депутатів відкрито виступила проти більшовиків [2, с. 69].

Початком відкритого конфлікту між Центральною Радою та РНК став ультиматум 4 (17) грудня, за яким більшовики вимагали від Центральної Ради припинити роззброєння більшовицьких частин, не пропускати на Дон козаків із фронту та взяти участь у боротьбі з контрреволюційним «кадетсько-каледінським» повстанням [3, с. 143-146]. Реакція на ультиматум українських політиків добре прослідковується за їх мемуарами. Так, В. Винниченко у своїх спогадах вказував, що дії комісарів стали для нього несподіванкою. Він до останнього вірив у те, що заяви більшовиків є лише погрозами [3, с. 156-157]. На його думку, більшовицькі лідери через своє емігрантське минуле стали занадто відірваними від життя, втративши при цьому розуміння цінності національних здобутків. Ультиматум, у баченні автора, був ні чим іншим, як спробою політичного шантажу, спрямованого на нівелювання дося-

гнень Української революції. З контексту його праці випливало, що соціальна політика більшовиків не могла на рівних конкурувати з національно-соціалістичними заходами Центральної Ради, і, відповідно, приречена на поразку в Україні.

Такі погляди В. Винниченка підтверджують і спогади Є. Чикаленка. Після Жовтневого перевороту в 1917 р. у розмові з Винниченком, автор мемуарів наголошував на небезпеці більшовицької загрози. Однак голова Секретаріату заявив, що було б непогано, якби більшовики виступили першими, оскільки це б згуртувало українство, а з більшовизмом було покінчено. Так, із сумом пише Є. Чикаленко, в свій час подібні заяви робив і О. Керенський, скинутий більшовиками в Петрограді [13, с. 36]. Загалом до В. Винниченка ставлення автора спогадів доволі критичне. 11 листопада 1918 р. після особистої зустрічі з В. Винниченком, який наголошував на необхідності повалення Гетьманату, Чикаленко записав у щоденнику, що марнославність Володимира Кириловича наробить багато лиха в Україні, і резюмував, що «краще було б, якби він був тільки письменником, а не ліз в політику!» [14, с. 198]. Думка суб'єктивна, хоча перебіг історичних подій підтверджує багато в чому саме цю оцінку, надану політику Є. Чикаленком. До того ж у своїй мемуарній праці «Відродження нації» В. Винниченко достатньо упереджено, кон'юктурно висвітлює як своїх колишніх союзників (С. Петлюру, Є. Петрушевича), так і політичних опонентів (П. Скоропадського та ін.).

Ще менш об'єктивну оцінку подіям, пов'язаним із радянським ультиматумом, дає М. Грушевський. Він вважав, що цей документ протирічить сам собі та є нічим іншим як спробою тиску на депутатів І-го Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. На думку голови Центральної Ради, вимоги, висунуті в ультиматумі, є штучними, і виконання їх може вважатися порушенням усіх прав УНР як окремої держави. На відміну від В. Винниченка М. Грушевський не звинувачує більшовиків в ідеалізмі, а робить більшій акцент на помилковості їх бачення ситуації в Україні.

Досить дивним видається відсутність згадок про ультиматум у мемуарах більшовиків. Так, В. Затонський взагалі не згадує про нього, а Є. Бош лише вказує, що цей документ був спробою примирення між РНК та Центральною Радою [15, с. 75]. Відповідно його відхилення змусило більшовиків вдатися до більш радикальних дій, спрямованих на захист пролетаріату в Україні. Однак ці заяви не виглядають достатньо переконливими. Вони більше підтверджують думку, що українські більшовики були навіть не обізнаними з планами В. Леніна, тому й не могли дати пояснення з'їзду щодо причини проголошення ультиматуму.

Подальші події наглядно продемонстрували, що відірваність від реалій життя була притаманна не народним комісарам, а саме українським політикам. Їхнє бачення рівня національної свідомості українців та прагнення останніх воювати за свою державність було перебільшеним. Більшовицька пропаганда у військах виявилася значно ефективнішою, ніж ідеї українства, яким офіційна влада не надавала жодної підтримки. Лозунги Центральної Ради, задекларовані в III-му Універсалі, не знаходили достатньої підтримки на місцях, а діяльність представників української адміністрації не вирішувала нагальних соціально-економічних питань [9, с. 142-143].

Це підтверджують спогади українського громадського діяча Є. Чикаленка. У мемуариста не було ілюзій щодо боєздатності українського війська наприкінці 1917 р. Спілкуючись зі своїми земляками-солдатами, він чітко визначив, чому гасла більшовиків для них зрозумілі. Більшовики закликали селян захоплювати і самим розподіляти поміщицьку землю, а Центральна Рада обіцяла виробити закон, за яким земля мала перейти в селянські руки. Ленін звертався до солдатів, щоб ті браталися з німцями і самі примусили уряди покінчити з війною, а УНР доводила, що без згоди союзників миритися не можна [13, с. 37].

**Перший більшовицький уряд в Україні – Народний секретаріат,
грудень 1917 р.**

Неприйняття ультиматуму Раднаркому остаточно розкололо український політикум. 5 (18) грудня частина депутатів I-го з'їзду Рад, яка підтримувала більшовиків, залишила Київ та переїхала у Харків, де 13 (26) грудня розпочав роботу III-й обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднавшись, київські та місцеві делегати оголосили своє зібрання Всеукраїнським з'їздом рад [4, с. 67]. Рішення цього з'їзду оформили всі юридичні підстави для війни більшовицької Росії проти УНР. Так, не відкидаючи принципу існування УНР, у Харкові обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) як альтернативу Центральній Раді та сформовано уряд – Народний секретаріат. До його складу увійшли Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник, В. Затонський, Є. Бош та ін. Отже, війна РНК вже не була війною проти УНР, а війною проти «контрреволюційних» буржуазних сил в Україні [2, с. 78].

Проте не всі сили на Сході України однозначно підтримували більшовиків. Навіть серед робітників не було єдності в цьому питанні, адже національні ідеї, привнесені Центральною Радою, досить сильні. Представник радянського уряду, Є. Бош у спогадах визнавала, що місцеві більшовики недооцінили «роль та значення Центральної ради у революційному русі на Україні» [16, с. 45]. Вона також пише про відсутність належної підтримки на місцях, вказує на низький рівень активності партійних керівників, що дуже ускладнювало роботу радянського уряду в Харкові. Саме це, на її думку, призвело до перебоїв у роботі ВУЦВК та необхідності переїзду спочатку у Київ, а потім «кочування» ВУЦВК та Народного секретаріату з міста до міста [15, с. 77].

Інший радянський мемуарист відзначав: «Харків увесь час тримав зв'язок безпосередньо з Петербургом. З цілком українським слобожанським селянством харківські більшовики зв'язані майже зовсім не були. Отже, вони мали абсолютно наївну уяву про національні завдання революційного пролетаріату на Україні» [17, с.160].

Слабкість цього маріонеткового більшовицького уряду продемонстрували події січня 1918 р. Так, 17 січня в Одесі проголошено Одеську радянську республіку, а 30 січня, на наступний день після переїзду ВУЦВК та Народного секретаріату в Київ, у Харкові створено Донецько-Криворізьку радянську республіку. Це засвідчує, що навіть серед більшовицьких організацій України не було однозначної підтримки ідеї Української Народної (радянської) республіки.

Проголошення альтернативного уряду в Харкові знайшло яскраве відображення в мемуарах українських політиків. З притаманним йому пафосом описав ці події В. Винниченко, який проголосив створення ВУЦВК проявом великодержавного російського шовінізму, що лише

шукав законного приводу для втручання в українські справи, і якому Центральна Рада та УНР були головною завадою [3, с. 127-129]. Більш обґрунтовано підійшов до оцінки цієї події в своїх спогадах П. Скоропадський, назвавши події грудня 1917 р. однозначним підтвердженням слабкості Центральної Ради та її нездатності до управління державою. Адже допустити створення ворожого осередку на своїй території і, що головне – не вжити заходів до його ліквідації, на думку автора, просто ганебно [18, с. 57-58].

Для об'єктивності варто зазначити, що на початок роботи харківського з'їзду місто вже зайняте більшовицькими військами В. Антонова-Овсієнка, що вступили в Харків ще 9 (23) грудня [19, с. 43-44]. До цього місцеві більшовики не бачили потреби у конфліктуванні з Центральною Радою за допомогою зброї. За спогадами М. Чеботаріва, розташований у Харкові 2-й Український піхотний полк 9 днів протистояв ультимативному тиску прорадянських сил, які вимагали, щоб військові склали зброю [20, с. 26].

Реакція Центральної Ради на події в Харкові запізнiла і недостатня, на що вказують зокрема й мемуари сучасників. Лише 15 (28) грудня 1917 р. створено «Особливий комітет оборони України» у складі М. Порша, С. Петлюри, В. Єщенка. Наступного дня Генеральний секретаріат схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати (знову таки не регулярної армії, а військових підрозділів козацького типу). Однак навіть декларативно розпустити Харківський з'їзд і тим більше заборонити більшовицьку партію українська влада не наважилася. Більше того, налагодити повноцінний супротив наступаючій армії В. Антонова-Овсієнка Центральна Рада виявилася нездатною. Поодинокий опір, що чинили більшовикам переважно загони «вільного козацтва», не міг мати стратегічного значення, і питання переходу всієї повноти влади в Україні до ВУЦВК ставало справою часу. Навіть у столиці широке коло громадськості, не кажучи вже про провінцію, не знало реального стану речей. Так, на зустрічі Нового року (1918) в Українському клубі Києва, коли міністр пошт і телеграфу М. Шаповал сказав, що, можливо, через два тижні у Києві будуть більшовики, одна частина присутніх була приголомшена, інша з недовірою сприйняла ці слова, згадував із сумом Є. Чикаленко [13, с. 38].

**М. Грушевський виступає на мітингу на Софійському майдані.
Київ, грудень 1917 р.**

**М. Грушевський на параді загонів «Вільного козацтва».
Київ, грудень 1917 р.**

Більшість українських підрозділів, як засвідчують численні мемуари, або переходили на бік більшовиків, або лишалися нейтральними [21, с. 89; 20, с. 86-88]. Так, за спогадами В. Проходи, розташовані у Києві полки ім. Грушевського, Шевченка, Вільної України вирішили воювати не зброєю, а лише «постановами», що й мало згубні наслідки для захисту столиці [22, с. 123-124].

М. Чеботарів став свідком, «коли на вулицях Києва роз'їжджали броневики – одні з написом «Нехай живе Винниченко», а інші – «Нехай живе Петлюра». З цього я зрозумів, що між Винниченком і Петлюрою ведеться боротьба... Усе то виглядало так неповажно, так смішно... Так будувалася нова, молода Українська держава!» [20, с. 86]. У мемуарах генерал В. Петрів розповідає, що прибувши у Київ із полком ім. К. Гордієнка, був вражений малочисельністю військ УНР. Так, під час запеклих боїв у місті, біля приміщення військового міністерства знаходилося лише 6 вартових, а будівлю Центральної Ради охороняло 4 «січовики» [23, с. 299].

Однак В. Антонов-Овсієнко, який керував наступом радянських військ, упевнений, що Київ захищатимуть 20 тисяч військових [24, с. 76]. У спогадах командуючий червоними військами визнавав низьку боєздатність своїх формувань. Так, у Куп'янську, на Харківщині, радянський загін частково розбігся, а решту довелося роззброїти [24, с. 77]. Але з'явилася можливість поповнювати особовий склад за рахунок місцевої Червоної гвардії: Харків надав 500 червоногвардійців, у Катеринославі їх налічувалося біля 3-х тисяч, у Миколаєві – 840 [24, с. 73].

Українське ж командування було позбавлене такої можливості. Д. Дорошенко писав: «З'явилися більшовики і кинули у солдатську масу більш елементарні та привабливі гасла...Захищати Центральну Раду виявилось нікому, і помирати за неї пішла лише інтелігентна молодь, гімназисти та студенти [21, с. 71]. Учасник тих подій В. Кучабський із сумом згадував, що в цей час українські ж частини змушені були роззброювати українців. Так, у Броварах полк ім. Наливайка, що налічував 1400 багнетів, збирався виступити проти Центральної Ради. Його оточила та роззброїла лише одна сотня Січових стрільців [25, с. 55]. І все це відбувалося в умовах, коли вглиб України рухалися радянські війська.

Завдяки підтримці місцевих більшовицьких організацій практично без значних боїв радянська армія зайняла Катеринослав, потім Олександрівськ і Полтаву. Зокрема про ці події у Катеринославі досить докладно повідомляють у своїх спогадах представники радянського табору В. Аверін [26], А. Новіков [27], М. Потапов [28]. Так, вони вка-

зують, що наступ червоних військ підтримали не лише робітничі заго-ни, а й частини армії УНР, що завдяки пропаганді перейшли на бік більшовиків. Саме вони передали наступаючим військам стратегічні об'єкти – мости через Дніпро.

У січні 1918 р. під контроль більшовиків перейшов Південь Украї-ни. Після збройних сутичок загонів Червоної гвардії з українськими формуваннями в Одесі [29; 30] та Миколаєві [31], встановлено радян-ську владу. В Херсоні український 753-й Вінницький полк після пере-говорів із більшовиками без бою склав свою зброю [32, с. 178]. Так, Центральна Рада опинилася відірваною від основних промислових районів Східної та Південної України. Наступним стратегічним на-прямком наступу більшовиків став Київ.

Наступ радянських військ на Київ, очолюваний М. Муравйовим, здійснювався з Бахмача вздовж залізниці. 16 (28) січня 1918 р. у Києві розпочалося більшовицьке повстання робітників заводу «Арсенал» та частин місцевого гарнізону, яким за короткий термін часу вдалося встановити свій контроль над частиною міста [4, с. 70-72; 33, с. 210-217; 34, с. 26-32]. Українські підрозділи, віддані Центральній Раді, не могли придушити цей виступ. Його метою стало повалення Генераль-ного секретаріату та проголошення в Києві радянської влади. Реальний опір наступу повстанців здійснювали лише три сотні галицьких Січо-вих стрільців, дислокованих у приміщенні духовної семінарії. Їм вда-лося відбити наступ більшовиків на приміщення Центральної Ради, а також зупинити просування загонів робітників із Подолу. З часом Сі-човим стрільцям вдалося відбити частину центра Києва та Поділ, пе-ренісши основні бої на Печерськ. Досить докладно ці вуличні бої опи-сано у спогадах В. Кучабського [25, с. 57-70].

У цих умовах українські політики опинилися перед вибором: зосе-редити свої сили проти внутрішньої опозиції чи проти наступаючих радянських військ під керівництвом Муравйова. Загроза з боку «арсе-нальців» для С. Петлюри видавалася більш реальною, тому він відкли-кав із фронту найбільш боєздатні частини: Слобідський гайдамацький кіш та галицьких Січових стрільців. Отже, на 20 січня (2 лютого) сили Центральної Ради здобули значну перевагу, і 4 лютого повстання при-душено остаточно [35]. Про особисту участь С. Петлюри в цих боях у спогадах дещо з пафосом писали В. Прохода та В. Кедровський [36, с. 124-125; 37, с. 219]. Однак ця перемога для С. Петлюри, який командував військовими діями в Києві, стала фактично даремною. Фронт проти М. Муравйова виявився відкритим. Героїчна спроба 1-ї сотні допоміжного Студентського куреня зупинити наступ більшови-ків під Крутами перетворилася на трагічну загибель української моло-

ді, і після цього шлях до столиці УНР був відкритий, про що й свідчать мемуари учасників цих боїв [38; 39; 40].

Так, М. Михайлик згадував: «Ось показуються невеликі групи студентів. Їх відіслали з окопів, бо вони не вміють стріляти. У одного з них рушниця через плече на ремені. Вся сотня сміється. Наш сотник наказує їм зняти рушницю і йти охороняти станцію... З криком «ура» кинулися москалі до станції. А там же були ті студенти, що не вміли стріляти! Боляче, сумно і гірко робиться, коли пригадаю ті молоді обличчя. Всі вони попали в полон» [41, с. 22].

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Бій під Крутами. Рис. Олександра Климко (1936 р.)

Бились з ворогом ми славно
І вмирали славно ми...
Я лежав і бачив очі
Карі, сині, голубі...<>
Оточив нас дужчий ворог,
Покосив усі квітки.
Обіцяли нам підмогу –
Не наспіли козаки...

О. Олесь. Під Крутами.

Уже перебуваючи в еміграції, М. Чеботарів писав, що військове керівництво повинно не відправляти на фронт юнаків, а посилати туди з Києва «нейтральні» полки, «а цього нашому начальству і не хотілося робити, і було боязно за своє життя» [20, с. 112]. У незалежній Україні видано збірки матеріалів, присвячених подіям під Крутами, серед яких значна кількість представлена саме спогадами [42; 43].

5 лютого більшовицькі підрозділи увійшли в лівобережну частину Києва, а 9 лютого після 5 днів гарматного обстрілу зайняли і його основну частину [44; 45]. Бомбардування міста артилерією М. Муравйова настільки вразило сучасників, що знайшло відображення у багатьох спогадах [13, с. 42-43; 4, с. 72-73; 46, с. 204; 47, с. 103].

Радянський мемуарист намагався у спогадах виправдати ці дії більшовиків. «Метою такою тактики було остаточно здеморалізувати ворога та примусити його до евакуації, а також тероризувати буржуазну частину людності, таку численну та контрреволюційну, якою вона завжди була в Києві. Тому нашим гарматчикам наказано було цілити переважно в центральні райони по державних установах та по церквах» [33, с. 217].

У 1920-х рр. радянські мемуаристи ще могли собі дозволити критично описувати недавнє минуле. Так, лідер українських більшовиків, В. Затонський писав про відсутність дисципліни у червоних військах, і що його від самосуду врятував лише мандат члена Раднаркому за підписом Леніна. Розстрілу вдалося уникнути і М. Скрипнику, якого прийняли за «царського полковника» [48, с. 116-117]. Про низьку боєздатність загонів Муравйова писав у спогадах і комуніст Г. Лапчинський, пояснюючи успіхи радянських військ тим, що війська УНР ще більш дезорганізовані, тому належного опору не чинили [33, с. 212].

Отже, Центральна Рада, не вичікуючи розв'язки боїв, залишила місто та переїхала у Житомир. Причину поразки у війні з більшовиками діячі українського уряду пояснювали у своїх мемуарах по-різному. П. Христюк у спогадах наводить показові настрої, що панували серед селян Сквирського повіту Київщини. Хлібороби не довіряли лідерам УНР, адже вважали С. Петлюру «поміщиком», який мав у власності 18 сіл [2, с. 137]. Ще більш прозоро показав слабкість Центральної Ради та її уряду у своїх мемуарах В. Винниченко. Він зокрема зазначив, що Рада довгий час ставила національно-державницьку ідею вище за соціальну, і саме це відштовхнуло від неї народні маси. На його думку, єдиним шансом для української верхівки було йти за настроями народних мас, змінити соціальну політику і таким чином зберегти владу

в національно-українських руках, не створюючи протиріччя між національним та соціальним [3 с. 219].

Отже, бачимо, що поразка Центральної Ради в січні-лютому 1918 р. обумовлена цілою низкою чинників, які вказувалися в мемуарах учасників подій. Це і слабкість соціальної програми, і незадовільна робота в армії, що призвела до втрати контролю навіть над українськими підрозділами, і відсутність єдності у середовищі самої української владної еліти. Український уряд не зумів використати об'єктивно слабкі місця в роботі та організації свого опонента – ВУЦВК, і, втративши ініціативу, втратив владу над країною.

Проте у вказаний період Центральна Рада спромоглася провести акцію, що посіла важливе місце у всій історії національно-визвольної боротьби українського народу. У ніч на 12 січня 1918 р. проголошено IV-й Універсал. Цей документ якісно різнився від попередніх, адже вперше проголосив Україну не як суб'єкт тієї чи іншої федерації, а як самостійну державу. Генеральний секретаріат перейменовувався в Раду народних міністрів, що мало надати йому більшої ваги у внутрішній та зовнішній політиці [49, с. 18-22]. Однак, незважаючи на всю історичну значущість цього кроку, варто зауважити, що цей кульмінаційний момент в історії української боротьби за державність вже запізнилий. Національне піднесення, що стало характерним для українського суспільства в березні – жовтні 1917 рр., на початок 1918 р. згасало. Сам по собі цей крок став більш вимушеним актом. Однак він мав величезне суспільно-політичне значення і позначився на ситуації в Києві та Україні, що яскраво описано в мемуарах Є. Чикаленка [13, с. 40-41].

Необхідні передумови для проголошення IV-го Універсала склалися ще в грудні 1917 р., коли УНР взяла участь у Брестських мирних переговорах із країнами Четверного блоку. Про цей акт, а також намір стати на власний шлях у міжнародній політиці Генеральний секретаріат оголосив у ноті від 11 грудня 1917 р. Цей крок для УНР вимушений, адже можливість захисту власних інтересів під час переговорів радянської Росії з Четверним союзом дозволяв уникнути звинувачень у співпраці лідерів Української революції з австрійцями та німцями, показати, що українська влада хоче загального, а не сепаратного миру. Підтримку українському прагненню мати власне представництво на переговорах висловили Німеччина та її союзники, що бачили в ній додатковий важіль у переговорах із Радою Народних Комісарів [50, с. 254]. Однак для повноцінної участі у переговорному процесі, й тим більше для підписання певних міжнародних договорів Україні не вистачало декларативної незалежності.

Сам крок до незалежності розглядався тогочасними політиками досить ризикованим. Частина політичної еліти вважала, що незалежність, яку Україні рекомендують також оголосити і німці, вже сама собою є підозрілою. Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін вважав, що більш корисним буде примирення з більшовиками, адже за визнання незалежності України німці неодмінно почнуть вимагати економічного пріоритету. Незалежність, своєю чергою, лише посилить війну з Росією, змушуючи Україну залучити на допомогу німців. А останнє неодмінно призведе до кайзерівської окупації України [51, с. 173]. Близьку до поглядів О. Шульгіна позицію займав і В. Винниченко, який розумів не закономірність, а вимушеність цього кроку для Української Народної Республіки [3, с. 288-289]. Однак знайти йому альтернативу не міг ні він, ні голова Центральної Ради М. Грушевський. Тим більше, що ситуація в Бресті вимагала від українського політикуму чітких і реальних дій.

Сама робота Брестської мирної конференції розпочалася 28 грудня 1917 р. УНР на ній представляли В. Голубович, М. Левитський, М. Любинський, М. Полоз та О. Севрюк. Жоден із українських дипломатів не мав ані досвіду дипломатичної роботи, ані чітких вказівок щодо позиції Центральної Ради на переговорах. Однак, незважаючи на це, діяльність української делегації високо оцінена сучасниками. Так, австрійський дипломат, міністр закордонних справ граф О. Чернін у своїх спогадах визначав українців більш поміркованими і менш заангажованими соціалістичними ідеями, ніж їх російських колеги [52, с. 120-121].

Українська делегація на мирних переговорах у Брест-Литовську

28 грудня 1917 р. голова радянської делегації у Бресті Л. Троцький заявив, що не бачить перепон для роботи на конференції окремої української делегації, однак, зрозумівши небезпеку прямих контактів українців із німцями та австрійцями, швидко змінив свою позицію. Цього також вимагало прибуття у Брест делегації Народного секретаріату в складі Ю. Медведєва та В. Шахрая, що також мала представляти інтереси вже радянської УНР [2, с. 102]. В умовах наявності двох українських делегацій на переговорах австро-німецька сторона ще більше посилила тиск на Центральну Раду, пропонуючи їй проголосити незалежність відкинувши таким чином усі претензії на легітимність української радянської делегації [50, с. 254]. Неможливість подальшого затягування часу зрозуміли і в Києві, особливо враховуючи розпуск більшовиками Всеросійських установчих зборів у Петрограді та наступ радянських військ на Київ.

У цих умовах Центральна Рада 9 (22 січня) 1918 р. прийняла IV-й Універсал, підсумувавши таким чином національно-визвольну боротьбу 1917 р. За кілька днів до цього Центральна Рада прийняла також «Закон про персонально-національну автономію», який гарантував усім національним меншинам в Україні право на влаштування життя відповідно до національних традицій. Цей крок мав надати підтримку українській владі з боку інших народів, але об'єктивно був запізнлим. Шансів самостійно захистити свою незалежність у Центральній Раді вже не було.

Проголошення IV-го Універсалу зняло всі правові перепони в контактах із Берліном. На своєму засіданні 27 січня Рада не лише надала повноваження своїй делегації укласти договір із державами Центрального блоку, а й ратифікувати його на той випадок, коли вона сама не здатна буде цього зробити. Відповідний договір укладено 9 лютого 1918 р. За його умовами країни Четверного союзу визнавали незалежність та територіальну цілісність УНР. Австро-Угорщина підтверджувала права західних українців на широку автономію, а всі країни блоку зобов'язувалися надати допомогу УНР у війні з більшовиками. Натомість Україна повинна надати Берліну та Відню значну допомогу продовольством. Так, до 31 липня планувалося відправити 60 млн пудів хліба, 400 млн штук яєць, 2 млн 750 тисяч пудів живої худоби та ін. Німеччина та Австрія обіцяли сільськогосподарські машини, друкарські та фабричні інструменти, вугілля, нафту [53, с. 85].

Цей договір, що по суті ставив УНР у політичну та економічну залежність від нових «союзників», по-різному оцінений сучасниками. Так, П. Христюк вважав його «не імперіалістичним», а рівноправним, з економічної точки зору навіть вигідним для України [2, с. 114]. Однак бі-

льшість мемуаристів однозначно вбачили в ньому ознаки економічного закабалення. Зокрема граф О. Чернін вказував, що організацію постачання продовольства Центральні держави візьмуть під свою опіку, тобто фактично усунуть Генеральний секретаріат від цього стратегічного завдання [52, с. 125]. Лідер російського Білого руху А. Денікін також підкреслив, що викачування з України сировини та продовольства призведе до захоплення Німеччиною українського ринку [54, с. 59].

Не менш категорично оцінює цей договір і представник німецького Генштабу, генерал Е. Людендорф, який чітко наголошує, що Україна, як економічна сила, потрібна Німеччині, тому залишити її більшовикам є неприйнятним. А для отримання контролю над цією сировиною необхідним є просування військ у глиб країни, тобто фактична її окупація [55, с. 565]. Досить цікаву оцінку договору дає Д. Дорошенко, який більшу увагу приділяє не факту економічної залежності від Німеччини, а наступній окупації українських земель. На його думку, українська влада підписала складений чужими руками документ, в якому питання про інтервенцію заздальгідь вирішене в Берліні [10, с. 231]. Не висловлював захоплення договором у своїх мемуарах і В. Винниченко, вважаючи його підписання вимушеним. І якщо Центральна Рада повернулася в Київ на німецькій гарматі, «то повинна пам'ятати: на чийому возі їдеш, того й пісню співаєш» [3, с. 306.].

По-іншому оцінили Брестську угоду в Австро-Угорщині. Так, граф О. Чернін у спогадах писав, що після підписання миру з Україною від імператора Карла він отримав телеграму зі словами вдячності за «успішну працю» та «чудовий день» у важкий час правління монарха [52, с. 131]. На думку цього австрійського дипломата, імперія Габсбургів без українського продовольства не дотягнула б до нового врожаю, а 42 тисячі вагонів з України врятували мільйони життів від голодної смерті [52, с. 32].

Відповідно до укладених угод австро-німецькі війська розпочали наступ в Україну. На Волині – у Сарнах та Маневичах до кайзерівських авангардів приєдналися і невеличкі українські частини Окремого Запорізького загону та куреню січових стрільців. Так, Р. Дашкевич згадував, що відступаючи залізницею із Житомира на захід, січовики ставили гармати на платформи і погрожуючи стрільяниною «розганяли» ешелони з солдатськими ватагами, які тікали з фронту. Одна гармата на платформі з розрахунком січовиків під командуванням О. Пилькевича залізницею прибула на станцію Маневичі. «На станції було вже німецьке військо, яке привітало гармату Пилькевича, як перших українських вояків» [56, с. 388].

**Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін,
автор спогадів про мирні переговори у Брест-Литовську.**

Центральна Рада у своїх відозвах неодмінно вказувала, що присутність німецьких та австрійських військ не є окупацією, а «дружною допомогою» в боротьбі з більшовиками, а основну ударну силу складають українські Січові стрільці з Галичини та дивізії з українських військовополонених, тобто самі українці. М. Грушевський декларативно назвав німецьку військову допомогу «безоплатною», що Берлін не очікує «за це ніякої нагороди» [2, с. 143-144], хоча напевно він сам не розумів усіх реалій. Як вказував у спогадах П. Христюк, делегація УНР у Бресті наголошувала, що Січових стрільців та 2-х дивізій, сформованих із українських полонених, вистачить, аби відтіснити більшовиків. А якщо й будуть залучатися німецькі війська, то вони повинні просуватися тільки вздовж північного кордону України з Росією [2, с. 139]. Однак у Берліна та Відня був свій план, що передбачав повну окупацію території УНР.

Неоднозначно сприйняли «союз» із нещодавним ворогом – Німеччиною – в середовищі українських солдат. У спогадах В. Петрів писав, що сотник його полку на вокзалі Житомира публічно дорікнув голові Центральної Ради М. Грушевському за союз із Вільгельмом. Сотника заарештували, але на вимогу М. Грушевського потім звільнили [23, с. 348]. Факт дуже показовий, що свідчить про тодішні настрої українського війська.

Так, колишні фронтовики, які восени 1917 р. покинули фронт, відтепер, на місцях спільно із загонами Червоної гвардії чинили опір австро-німецьким військам. Наприклад, про бойові дії у Миколаєві (Херсонська губ.) розповідається у спогадах німецького мемуариста В. Феста – керівника пресслужби миколаївського гарнізону. 22 березня 1918 р. проти німецьких військ у місті розпочалося повстання. «Бої тривали цілими днями. Перевагала то одна, то інша сторона. Розташований в готелі «Лондонський» німецький штаб через три дні був закритий. Німецький гарнізон в районі радіостанції атакований більшовицьким загonom чисельністю 800 чоловік і бився до останнього патрона. Проте із часом перемогли об'єднанні війська, які втратили 200 загиблих і 400 поранених, і більшовицьке повстання придушено. Тепер Миколаїв повністю знаходився під контролем німців. Можна було приступати до здійснення мирної місії, на яку чекала німецька армія» [57, с. 57].

Учасник повстання в Миколаєві згадував: «На вокзалі наступали на австрійців і угорців, а по Московській вулиці на Лондонський готель – штаб німецького командування. А на Слобідці жінки і діти, майже без зброї, з криками «ура» зайняли радіостанцію, узявши в полон 59 солдатів, зброю і 2 кулемети... 24 березня весь день йшла відчайдушна боротьба. До вечора німці зайняли частину Слобідки». А 25 березня місто вже повністю перейшло під контроль австро-німецьких сил [58, с. 176-177].

**Фото. Вуличний бій у Миколаєві 23 березня 1918 р.
(Walter Fest. «Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer». Duisburg, 1919).**

**Австро-угорські війська у Миколаєві
біля приміщення фельдшерської школи. Фото. 1918 р.**

Отже, успіх наступу кайзерівських військ очевидний. Організувати збройний опір німецькій армії у більшовиків не було можливості. Так, М. Майоров відверто писав, що київський пролетаріат був розгублений відсутністю у місті продовольства та швидким просуванням німців. Навіть командуючий радянськими військами Ю. Коцюбинський не знав про реальний стан на фронті. Київ із радянським урядом залишили тільки два сформовані більшовиками полки: 1-й київський полк залізничників та кінний загін В. Примакова [4, с. 75-76]. Ця ситуація дуже нагадувала відступ із Києва у січні підрозділів УНР.

Передаючи настрої частини пересічних киян, сучасник відзначав: «Віра в силу німців була великою, до більшовиків все ще ставилися, як до чогось несправжнього, і обивательська маса раділа... Протягом кількох годин заблищали товарами магазини, на ринках з'явилася безліч продуктів. Це дійсно чудовий феномен: ще вчора важко було дістати добре спечений чорний хліб, а тут – негайно, неначе в кінематографі, насипалися гори білих паляниць» [47, с. 106].

Отже, на початку березня 1918 р. у Київ повернулася Центральна Рада. В своїх перших відозвах до народу вона однозначно заявляла, що ніякого втручання іноземного військового командування у внутрішні справи УНР не відбудеться, і вся соціальна та економічна політика в

країні й надалі перебуватиме в руках українців. Як підтвердження цих декларацій, лідери Центральної Ради і Ради народних міністрів заявляли про продовження соціальних реформ і про те, що єдиним критерієм діяльності української влади є інтереси трудящих [3, с. 306; 2, с. 144-145].

Прагнучи й надалі проводити соціалістичні реформи в Україні, Рада народних міністрів відкидала всі рекомендації німецького уряду зміцнити державну владу і припинити безкоштовне наділення селян землею. 24 березня 1918 р. у супереччю з позицією німецького посла Мумма оприлюднено урядову декларацію, відповідно до якої земельне питання й надалі мало вирішуватися згідно з положеннями III-го Універсалу та законів, виданих у попередні часи Центральною Радою. Ці заходи мали на меті здобути підтримку серед незаможних груп селянства.

Зрозуміло, що в цих умовах лише зросло незадоволення політикою Центральної Ради в середовищі заможних селян та великих землевласників, однак соціалісти з Ради народних міністрів намагалися цього не помічати. Так, В. Винниченко жодного разу не вказує, що в Україні у березні-квітні заможні селяни висловили свій спротив політиці Києва. Однак факти цього були, про що свідчать мемуари. Невдача зустрічі делегатів З'їзду хліборобів із Центральною Радою [10, с. 233], спроби підприємців під захистом німецьких солдатів відмінити революційні надбання у промисловості, організація П. Скоропадським Української народної громади не були випадковістю [59, с. 71].

Поміркованість та нерішучість Центральної Ради викликала невдоволення не лише населення України, а й у німецького командування. О. Чернін у своїх спогадах вказує, що австрійський і німецький уряди мали значний сумнів у здатності української влади забезпечити постачання сировини і продовольства в їх країни, і взагалі у здатності «лівих опортуністів» організувати міцну владу [60, с. 186].

Початком відкритого конфлікту з окупаційною адміністрацією став наказ німецького генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. «Про повний засів земельних площ», що забороняв перешкоджати засіву поміщицьких земель, і знівелювавши по суті всю аграрну політику Центральної Ради. Сучасник наголошував, що «у селян збудилася ненависть і лють до всіх – до поміщиків, до німців і до самої Центральної Ради» [53, с. 87].

Відповіддю українського уряду стала резолюція, яка зазначала, що будь-яке самовільне втручання кайзерівського командування в соціально-політичне та економічне життя суспільства є неприпустимим, а наказ Ейхгорна не повинен виконуватися [2, с. 165]. Наслідком цієї резолюції стала втрата підтримки української влади з боку іноземних військ [3, с. 323]. Так, не здобувши прихильності незаможного селянс-

тва, Центральна Рада втратила підтримку практично всіх соціально-політичних сил: міської буржуазії, офіцерства, поміщиків, заможних селян та австро-німецьких військ. У подальшому це й стало основною причиною її падіння, на що вказав В. Винниченко [3, с. 328].

Відомий громадський діяч Є. Чикаленко напередодні гетьманського перевороту, розмірковуючи над слабкістю Центральної Ради, у щоденнику передвіщаючи події, відзначив, що радянська Росія «готує тепер військо, наче б то проти німців, а в дійсності вона його готує проти України, бо без нашого цукру, пшениці, заліза, вугілля, без Чорного моря вона обійтись не може і при першій змозі, вона піде завойовувати Україну» [14, с. 50].

Реакцію німців та австрійців також легко передбачити. Як згадує граф О. Чернін, ще на початку квітня він повідомляв послу Австрії в Україні Форгачу, що не буде мати нічого проти, якщо цей цілком ізольований уряд буде змінено [60, с. 187]. Про аналогічні настрої в Берліні писав і генерал Е. Людендорф, який наголошував на необхідності пошуку більш достойних претендентів на владу в Україні [55, с. 636].

Другою причиною загострення відносин між урядом УНР та німецькою адміністрацією стало запровадження останньою на території України військово-польових судів. 25 квітня генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн підписав відповідний наказ. Протести з цього приводу міністра судових справ УНР М. Ткаченка кайзерівське командування залишило без уваги [53, с. 97]. Отже, на середину квітня 1918 р. політичне майбутнє Центральної Ради остаточно вирішено і не лише німецькою адміністрацією, а й розкладом політичних сил в країні та власною політикою українських соціалістів. Розв'язка настала 29 квітня, коли віддані П. Скоропадському підрозділи за допомогою німецьких військ здійснили державний переворот та повалили владу Центральної Ради.

Спогади сучасників також відзначили активізацію зовнішньодипломатичних зусиль керівництва УНР у цей період, про що свідчать мемуари М. Галагана. Після наполегливих умовлянь М. Грушевського у квітні 1918 р. той погодився як дипломатичний представник УНР виїхати до Бухаресту. Перед М. Галаганом стояв ряд завдань: провести переговори щодо визнання румунським урядом УНР; вирішити питання про повернення Україні військового майна колишнього Румунського фронту; протестувати проти насильницького приєднання Бухарестом Бесарабії, в якій проживало чимало українців (Акерманський та Ізмаїльський повіти). Щодо останнього питання, то під час зустрічі з Галаганом, прем'єр-міністр Румунії А. Маргіломан заявив, що й у деяких районах Херсонщини румуни чи молдовани теж становлять більшість населення [61, с. 369]. Компромісу досягти не вдалося, і дипло-

матична місія М. Галагана завершилася нічим. Як він сам відзначив у спогадах, при тій «українській дійсності» важко сподіватися на якісь успіхи [61, с. 371]. Галаган виїхав у Київ для офіційного звітування перед урядом УНР, але в дорозі він дізнається про гетьманський переворот. Як соціал-демократ, мемуарист підпорядковувався партійній дисципліні та відмовився від дипломатичної посади. До зовнішньополітичної діяльності він повернеться вже за часів Директорії.

Таким чином, причини поразки українських соціалістів і падіння УНР 29-30 квітня 1918 р. сучасники бачили по-різному. Найчастіше автори мемуарів із цього приводу називають два основні фактори: розчарованість більшості населення в Центральній Раді та прагнення сильної влади. Особливу увагу цьому питанню приділяє П. Скоропадський, який у своїх мемуарах критикує практично всі заходи УНР 1918 р., особливо її стосунки з німцями [59, с. 125]. Близькі до позицій гетьмана й погляди інших сучасників – опонентів Центральної Ради. Зокрема, генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію на селі та відповідно послабили саму Центральну Раду [54, с. 51].

Погляди, близькі до бачення ситуації П. Скоропадським, висловлюють у своїх мемуарах і його прихильники: Д. Донцов [63, с. 34-35], Д. Дорошенко [10, с. 234], М. Могилянський [62, с. 89], Є. Чикаленко [13, с. 40-41] та інші. Вони звинувачують УНР у прорахунках в аграрній сфері; відносинах з поміщиками та буржуазією. Одним із найпоширеніших недоліків влади соціалістів є звинувачення в повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади.

Як не дивно, але близькою до прихильників Гетьманату виявилася і критика діяльності Центральної Ради П. Христюком та В. Винниченком. Перший звинуватив УНР у неспроможності розв'язати соціально-економічні питання, створити адміністративний апарат та безздатне військо [2, с. 133]. В. Винниченко не менш жорстко, аніж його ідейні вороги критикував уряд за кризу у внутрішній політиці, за нездатність Ради вирішити найнагальніші потреби українського суспільства, передусім селян [3, с. 313-314]. На його думку, влада у тому форматі, в якому вона існувала в березні-квітні, приречена.

Отже, навіть прихильники Центральної Ради у своїх мемуарах не змогли достатньо виправдати її політику. Більшість із них лише обмежилися звинуваченням у втручання німецького командування у внутрішні справи, його реакційність та консерватизм. Проаналізувавши мемуарну спадщину, присвячену падінню влади УНР у квітні 1918 р., можемо визначити, що головним винуватцем такої розв'язки, в біль-

пості, була сама Центральна Рада, яка не змогла консолідувати навколо себе все суспільство і створити життєздатні інституції державного управління та збройних сил.

Аналіз історико-мемуарної літератури, присвяченої періоду діяльності в Україні Центральної Ради, дозволяє зробити ряд висновків. Так, в часи створення цієї національної структури, практично всі мемуаристи відзначають високий рівень піднесення національної ідеї в населення України, передусім у селян та військових. Дуже часто їх прагнення національного самовизначення випереджали заходи Центральної Ради. Радикалізм простого народу часто змушував українських політиків не керувати процесами, а підлаштовуватися під них. Однак у цей період більшість політиків продовжують працювати з єдиною метою – досягнення української національної державності в тій чи іншій формі. Національно-демократичний табір виступає єдиним фронтом, що дозволяє йому досягнути не лише визнання в Україні, а й статусу офіційного лідера національних сил.

Другий період, як засвідчують мемуари, вже не є таким однорідним. Увагу українським справам приділяють і політики з інших регіонів, що, звичайно, відбивається на оцінці тих чи інших подій. Найбільш неоднозначно в мемуарах зображуються II-й Універсал Центральної Ради, переговори з Тимчасовим урядом, реакція на події в Україні різних політичних сил. Саме в цей період у мемуарах спостерігаємо максимальну єдність усіх патріотичних сил, що засвідчує прагнення сучасників показати процес становлення української держави у найбільш привабливій формі.

Третій період – від III-го Універсалу до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. – є найбільш складним і неоднозначним. Про нього маємо велику кількість спогадів представників різних політичних сил: тогочасних провладних політиків, їх опонентів із числа прибічників інших політичних платформ, більшовиків, як українських, так і російських, іноземних дипломатів, які в своїх спогадах торкалися української проблематики. Така різноманітність матеріалу дозволяє максимально об'єктивно оцінити суть і значення заходів, проведених українською владою, роботу I-го Всеукраїнського з'їзду рад, IV-го Універсалу, Брестського договору та форм його реалізації тощо. Мемуари дозволяють показати й оцінку сучасниками причин падіння УНР у квітні 1918 р., визначити, що винуватцем цього стала сама Центральна Рада, яка не змогла об'єднати навколо себе усі верстви, створити державний апарат і боєздатне військо.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

3.1. Державний переворот 29 квітня 1918 р.

Цікавим у вивченні мемуарної літератури, присвяченій історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського, є порівняння праць, написаних різними авторами відразу після закінчення подій або створених уже через багато років. Мемуаристи не просто висловлюють свої емоції щодо минулого, а намагаються більше уваги приділити аналізу причин та наслідків того чи іншого явища, дати йому пояснення вже з висоти свого життєвого досвіду й більшого фактажу знань про минуле.

У цілому, розглядаючи мемуарну літературу, присвячену досліджуваній темі, можемо поділити її на декілька груп, сформованих залежно від політичних поглядів та історичної ролі авторів споминів. Враховуючи ту обставину, що Українська Держава сформувалася в досить складній зовнішньополітичній і внутрішньополітичній ситуації, увагу їй приділяли не лише ті, хто мав до її становлення і функціонування пряме, безпосереднє відношення, а й ті, хто так чи інакше змушений був враховувати її існування. Так, за вищеназваними критеріями, можемо виділити дві великі групи мемуаристів.

До першої з них належать українські політичні діячі (як прихильники, так і опоненти гетьманського режиму). Кожен із них намагається показати значущість тих чи інших подій для долі України. Критика й підтримка часто переплітаються в їхніх споминах, адже однозначно оцінювати втрачену державність не можуть навіть її очільники, передусім сам гетьман та члени його уряду. Всі вони так чи інакше змушені вказувати на причини, що сприяли падінню Гетьманату хоча б для того, щоб реабілітувати себе в очах нащадків. До представників цієї групи авторів мемуарів можемо віднести, передусім, самого гетьмана П. Скоропадського [1; 2], а також Д. Дорошенка [3], В. Липинського [4], В. Зеньківського [5], М. Могилянського [6], Д. Донцова [7], Є. Чикаленка [8].

Типовими для мемуарного жанру можна вважати спогади гетьмана України П. Скоропадського, які він розпочав писати по «гарячих слідах» подій упродовж першої половини 1919 р. Автор не мав у своєму розпорядженні значних документальних матеріалів. Його мемуари передають особистісне сприйняття приходу до влади й процес побудови Української Держави на консервативних засадах. Саме тому вони

виступають не лише важливим джерелом фактологічної інформації, а й відображають світоглядні та політичні орієнтири автора. Частково спомини П. Скоропадського надруковано у віденському журналі «Хліборобська Україна» на початку 1920-х рр. У незалежній Україні мемуарні свідчення Скоропадського вперше опубліковано у скороченому вигляді (до гетьманського перевороту) у 1992 р. [1], повне видання у 1995 р., а одне із останніх у 2023 р. [2].

Аналогічну картину щодо оцінки Гетьманату можемо побачити і в працях його опонентів – представників українського соціалістичного руху (особливо діячів Директорії). Вони, своєю чергою, критикуючи Гетьманат, змушені вказувати і на причини успіху перевороту 29 квітня 1918 р., і що головне – не могли уникнути позитивних результатів роботи гетьмана, особливо у сфері культури та освіти. Це спогади В. Винниченка [9], П. Христюка [10], Є. Коновальця [11], М. Ковалевського [12], М. Омеляновича-Павленка [13], Ю. Тютюнника [14], І. Федченка-Чепівського [15], В. Андрієвського [16], В. Кучабського [17], І. Мазепи [18], М. Шаповала [19], Н. Короля [20], В. Петріва [21], О. Греківа [22]; західноукраїнських політиків Л. Цегельського [23], М. Лозинського [24], К. Левицького [25] та багатьох інших.

Другою великою групою мемуаристів можна назвати осіб, які на пряму не були задіяні в Українській революції, однак впливали на її перебіг. Це, в першу чергу, більшовицькі лідери, представники російського білогвардійського руху та німецького військового командування. Останнє багато в чому визначало внутрішнє та зовнішнє життя Гетьманату. Всі вони розглядали Українську Державу та її інститути виключно через призму власних потреб та інтересів. При цьому ставлення до гетьманського уряду в них кардинально протилежні: від прихильного (німці) до категорично-ворожого (більшовики). Однак, незважаючи на такі обставини, часто мемуари цієї групи є доволі об'єктивними у висвітленні історії Гетьманату. Виключення становлять праці більшовиків: В. Аверіна [26], О. Альошина [27], Г. Калити [28], М. Майорова [29], у першу чергу, через їх занадто ідеологічне висвітлення подій. До цієї другої когорти мемуаристів можемо віднести прихильників білогвардійського табору А. Денікіна [30], В. Гурка [31], В. М'якотіна [32], П. Краснова [33], Г. Ліхтенбергського [34] та ін. А також спогади німецького генерала Е. Людендорфа [35], австрійського міністра закордонних справ О. Черніна [36], фінського посла Г. Гумеруса [37] та ін.

У цілому мемуарна література щодо проблем Української Держави гетьмана П. Скоропадського є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, що викликають зацікавленість в істориків. Це і

проблеми становлення Гетьманату, і його внутрішня політика, і що головне – питання стосунків з іноземними державами, або силами, що презентували себе окремо від Української Держави: країнами Четвертого союзу, передусім Німеччиною та Австро-Угорщиною; більшовицьким урядом Росії; країнами Антанти; російською Білою армією, Військом Донським тощо. Звичайно, рівень інформативності тих чи інших мемуарів є різним, однак вони якісно дозволяють розкрити досить об'єктивну картину подій і суспільних настроїв в Україні у 1918 р.

Першою проблемою, що відразу виникає у ході аналізу будь-якого етапу державного будівництва, є питання закономірності чи випадковості його виникнення. Період Гетьманату в цьому не є винятком. Адже гетьманська Українська Держава виникла не за обставин вакууму влади, як це було з Центральною Радою в березні 1917 р., а на основі діючої державно-політичної структури – УНР, яка, незважаючи на власну недосконалість, мала і діючий уряд, і міжнародне визнання. Через це питання рушійних сил гетьманського перевороту, його перебіг та причини перемоги викликали зацікавленість і, отже, потребу висвітлення у більшості мемуаристів. Більше того, сам феномен перевороту, на відміну від еволюційних політичних змін, завжди викликає інтерес у людини, навіть тієї, яка до цього особливої уваги політиці не приділяла.

Потрібно зазначити, що революція 1917 р. вивела на політичну арену Російської імперії в цілому й України зокрема ряд соціальних верств, які до цього власної активності не проявляли. Найбільш потужною з них стало заможне селянство або куркульство. Саме цей прошарок, вихований на козацьких старожитностях та традиціях, мав усі можливості для впливу на державну політику. Більше того, українські землеробські традиції, посилені Столипінською аграрною реформою, зумовили інтерес селянства до політики. Спроби соціалізувати село, здійснені свого часу Центральною Радою, лише посилили опозицію більшості селян до неї. Про це в своїх мемуарах згадують більшість сучасників – прихильників Гетьманату, зокрема Д. Дорошенко, який соціальною базою перевороту назвав широкі кола «хліборобів» [3, с. 248] та М. Могилянський, який зазначив, що П. Скоропадський зумів згуртувати всіх «від поміщиків до дрібних земельних власників-селян» [6, с. 89].

Про це наголошує і В. Липинський. Відданий своїй теорії української еліти, він чітко відокремлює заможних селян від усіх інших, виводячи їх родовід від козацької старшини. На його думку, максимум державної незалежності Україна отримала саме за часів Гетьманату та його «хліборобського уряду» [4, с. 28]. Сам П. Скоропадський у мему-

арах чітко вказує, що своєю опорою він вважав селян-працівників, які прагнуть створити українську державність та виступають за дрібну земельну власність. Він мріє про Україну, вкриту невеличкими, високоприбутковими, власними господарствами, причому як у сфері хліборобства, так і виробництва супутньої аграрної продукції, зокрема цукрового буряку та ін. [2, с. 113].

Однак, незважаючи на таку однастайність мемуаристів, маємо й інші погляди щодо цього питання, починаючи від розбіжностей у трактуванні селянства (все селянство як у М. Могилянського, чи лише заможні нащадки козацької старшини у В. Липинського) і до визначення пріоритету інших верств населення. Саме поняття «заможне селянство» трактується мемуаристами по-різному. Жоден із них чітко не визначає, скільки землі повинен мати «заможний» хлібороб. Найчастіше за цей критерій береться наявність власного земельного маєтку, однак об'єктивно це не може бути чітким показником. Звідси й бажання різних авторів по-різному показати соціально-майновий склад тих, хто виступив проти уряду УНР. Прихильники Гетьманату включають сюди і поміщиків (мають власну ділянку землі), і селян, які отримали землю внаслідок змін, викликаних революцією 1917 р., у тому числі й ленінським «Декретом про землю». Натомість опоненти намагаються чітко виокремити з цієї соціальної бази поміщиків і сільську буржуазію, наголошуючи на їх першочерговій зацікавленості у падінні соціалістичного уряду УНР.

Так, П. Христюк змушений пояснювати це тим, що лише поміщики і буржуазія зацікавлені у відміні реформ Центральної Ради. Незаможні селяни, на його думку, залишалися відданими соціалістичним реформам УНР, про що свідчила резолюція Другого всеукраїнського селянського з'їзду [10, с. 15].

Однак не лише заможне селянство надало підтримку П. Скоропадському в час його приходу до влади. Це у своїх мемуарах чітко вказують його опоненти. Зрозуміло, що прибічники гетьмана не були зацікавлені у висвітленні соціального протистояння в Українській державі, наголошуючи на «підтримці всіма землевласниками». У той же час противники Гетьманату, навпаки, прагнули скоротити соціальну опору до мінімуму. Це ті верстви, які втратили найбільше від революції: буржуазія та великі землевласники. Саме вони, на думку більшості сучасників, і склали ту реальну опору Гетьманату, використовуючи при цьому селянство як прикриття для перевороту [9, с. 34; 10, с. 3].

Ця думка є близькою як для монархістів в стані Білого руху, так і для більшовиків. Так, прихильник «Білої ідеї» О. Лукомський назвав основною силою, що організувала переворот у Києві в квітні 1918 р.,

поміщиків і сільську буржуазію. Інші верстви, на його думку, активності в цьому не проявили, більше того, не були в ньому зацікавлені, мо- вляв, міська буржуазія прагнула відновити імперію, тому активної участі в українській політиці не брала, а селяни не мали для цього ре- альних можливостей [38, с. 200]. Відданий ідеям класової боротьби, більшовик М. Майоров констатує, що прибічники Гетьманату спира- лися переважно на поміщиків та капіталістів, а також заможне селян- ство (куркулів). Більшість селянства і робітничий клас залишилися в стороні від державного перевороту [29, с. 80-81].

Пріоритет поміщиків в організації державного перевороту підтри- мує і один із керівників прогетьманської партії демократів-хліборобів С. Шемет. Описуючи у своїх спогадах перебіг Хліборобського конгре- су, він зазначає, що серед делегатів відбувся розкол, і більшість його однопартійців залишили засідання [39, с. 112-113]. Отже, саме голосу- вання щодо обрання гетьмана проводили не селяни-хлібороби, а пред- ставники іншої політичної групи, представленої на конгресі – «Союзу земельних власників», що складався з поміщиків, сільської буржуазії та багатоземельних селян, які використовували найману працю. Від- так, більшість опонентів П. Скоропадського вважали, що переворот організували саме ті сили, які найбільше постраждали матеріально від революції і, відповідно, прагнули реваншу.

Однак у мемуарах часто згадується ще одна верства, що взяла без- посередню участь у перевороті та довгий час залишалася найбільш надійною опорою режиму, – колишні офіцери імператорської армії. Саме цей прошарок, що зріс внаслідок Великої війни (1914–1918 рр.), опинився на перехресті революційного протистояння, зазнав прини- ження від солдатських мас у 1917 р.

Питанню ролі офіцерів у перевороті 29 квітня 1918 р. приділяють увагу більшість мемуаристів. Особливо його висвітлюють суперники гетьмана, яким, окрім соціальної опори перевороту, необхідно показати його рушійну силу і безпосередніх виконавців. Досить цікаво висвіт- лює цей аспект один із офіцерів Січових стрільців В. Кучабський. Будучи учасником опору заколотників, він наголошує, що саме росій- ські офіцери здійснювали захоплення адміністративних будівель та разом із німцями розігнали Центральну Раду. Більше того, саме офіце- ри-добровольці почали становити загрозу для Центральної Ради ще 27 квітня після розпуску німцями дивізії «синьожупанників». Офіцери- гетьманці провокували, на його думку, Січових стрільців, а в ніч із 29 на 30 квітня між ними відбулося ряд збройних сутичок, що, своєю чер- гою, призвело до активізації німецьких військ та ізоляції ними у Луць- ких казармах січовиків [17, с. 89-95].

Про значущість для майбутнього перевороту офіцерів пише у своїх спогадах і П. Скоропадський. Так, він зазначає, що офіцерські загони почали ним формуватися ще на початку квітня, і саме офіцерам він довіряв план підготовки майбутнього перевороту [2, с. 116]. Вони і склали ту ударну силу, яка зуміла зайняти більшість стратегічних об'єктів у місті та не допустила втручання в перебіг подій кайзерівських військ.

Однак не все офіцерство Києва підтримало майбутнього гетьмана. Більшість вищих чинів, у тому числі генерал А. Драгоміров, відмовилися підтримати П. Скоропадського, перш за все, через його прони́мецьку орієнтацію. І хоч більшість із них під час перевороту зберігали нейтралітет, однак розкол серед цієї верстви теж очевидний. Надавши допомогу П. Скоропадському в перші місяці, офіцери поступово розчарувалися в ньому та почали від'їжджати на Дон, де в той час діяла Добровольча армія генерала А. Денікіна. Цей епізод знайшов відображення в мемуарній літературі, особливо у працях білогвардійців. Не приховує цей факт у своїх споминах і сам П. Скоропадський, із сумом повідомляючи про від'їзд генерала А. Драгомірова, який «українства» не визнавав, до військ А. Денікіна [2, с. 117].

Досліджуючи питання соціальної бази Гетьманату в мемуарній літературі, слід звернути увагу на досить вагомий аспект щодо перевороту інтелігенції та пролетаріату. І якщо про першу маємо поодинокі звістки, зокрема у В. Липинського, то про київський пролетаріат згадки відсутні. Навряд чи це випадковість. Ймовірніше, що внутрішня боротьба між українськими силами повністю залишилася поза увагою найчисельнішої групи населення Києва. На це є об'єктивні причини. Більшість політично активних елементів, як серед інтелігенції, так і серед пролетаріату, зазнали переслідувань на початку 1918 р. (січневе «Арсенальське» повстання у Києві, придушене військами УНР, та репресії більшовицьких загонів М. Муравйова у лютому проти свідомих українців). Тому представники цих верств не мали зацікавленості ні в збереженні соціалістичної Центральної Ради, ані в приході до влади консервативної буржуазії.

Спробуємо визначити відносну чисельність організаторів перевороту. Прихильники Гетьманату, зокрема М. Могилянський, Д. Дорошенко та сам П. Скоропадський неодноразово наголошують на підтримці з боку широких кіл селян-трудівників, а також більшості інших верств, передусім заможних: поміщиків та буржуазії. Проте, спогади як опонентів, так і незацікавлених осіб свідчать про зворотне. Особливо це стосується питання представництва селян на Хліборобському конгресі. Як вже зазначалося вище, сам конгрес складався з

представників двох політичних сил: хліборобів-демократів, які представляли інтереси середнього та заможного селянства, і поміщицького «Союзу земельних власників». Саме останній після розколу провів процедуру обрання П. Скоропадського гетьманом. Таким чином, соціальна база нової влади різко зменшилася, оскільки більшість мемуаристів вказують на чітку соціальну основу членів Союзу. Так, А. Денікін зазначає в своїх спогадах, що до цієї організації входили виключно великі землевласники, тобто поміщики і представники сільської буржуазії [40, с. 140].

Відкидав ідею підтримки гетьмана селянами-трудівниками і відомий лідер селянських повстанських мас Н. Махно. Презентуючи себе як відкритого противника Гетьманату і як вождя селян, він вказує, що П. Скоропадського обрали в гетьмани «буржуазія» [41, с. 123]. Відданий своїм соціалістичним поглядам В. Винниченко ще більш чітко назвав групи прихильників гетьмана на Хліборобському конгресі – поміщики, фабриканти, куркулі та «сільські павуки» [9, с. 17]. Дотримувався аналогічної думки і Н. Король, який зазначив, що гетьмана обрали поміщики і кілька тисяч заможних селян [20, с. 18]. Однак, посилаючись на ці мемуари, не будемо забувати, що їх автори або втратили владу внаслідок перевороту, і тому момент суб'єктивізму щодо цього питання в їх роботах доволі значний.

Не більш об'єктивною, на нашу думку, згадкою, що показує рівень підтримки населенням нової влади, є мемуари І. Феценко-Чопівського. Автор вказує, що на урочистий молебень на Софіївській площі з нагоди обрання П. Скоропадського гетьманом зібралося небагато людей [15, с. 144]. Ця інформація лише показує низький рівень активності жителів Києва в політичній боротьбі між українськими політичними силами. Той факт, що П. Скоропадський не мав підтримки серед пролетаріату й інтелігенції вже наводився. Селяни ж із навколишніх сіл також навряд чи приїхали у великій кількості, а депутатів, які безпосередньо обирали гетьмана, було лише декілька тисяч.

Офіцери, які підтримували П. Скоропадського під час перевороту теж не змогли б скласти велику групу присутніх, адже більшість із них виступили на стороні гетьмана не через прихильність до нього, а через негативне ставлення до Центральної Ради. Звідси й пояснення факту нечисельності присутніх на молебні. Однак, саме цей факт підводить до наступного питання: якщо кількість прибічників нової влади в Києві була досить обмеженою, то які сили все ж таки сприяли успіху перевороту?

Саме це питання аналізується в спогадах найактивніше. Мемуаристи називають дві основні причини: розчарованість більшості населення

в Центральній Раді та прагнення влади «сильної руки», а також німецьке втручання. На першому аспекті акцентують свою увагу більшість прибічників перевороту, в тому числі П. Скоропадський. Гетьман у своїх мемуарах критикує практично всі заходи, здійснені соціалістами у 1917-1918 рр. [1, с. 76-77]. І заперечити це із врахуванням історичних фактів не можемо. Близькі до позицій гетьмана були і погляди інших сучасників-ворогів Центральної Ради. Так, білогвардійський генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначає, що напівбільшовицькі гасла українського уряду викликали анархію в селі [40, с. 138]. Близьку до цього думку висловлював і австрійський міністр закордонних справ граф О. Чернін [36, с. 271].

Зрозуміло, що всі прихильники Гетьманату у своїх мемуарах підтримують позицію, близьку до П. Скоропадського. Так, Д. Дорошенко [3, с. 253-254], М. Могилянський [6, с. 87-88], Р. Суслик [42, с. 9-10] та інші звинувачують Центральну Раду в прорахунках в аграрній сфері, у галузі культури, у стосунках з різними соціальними верствами, передусім селянами, поміщиками та буржуазією. Але одним із найпоширеніших є звинувачення у втраті контролю над ситуацією, повній безпорадності владних структур. Це, на їх думку, і стало основною причиною прагнення українців до реальної, сильної влади, що міг створити гетьманський режим.

Цікаво, що подібну точку зору відстоював у спогадах один із лідерів ЗУНР Л. Цегельський. На його думку, П. Скоропадський хотів скерувати державотворчий процес до гетьмансько-хліборобської України. Директорія перервала цей процес, перетворивши його на степову отаманщину. «Сталося точнісінько те ж, що й у XVIII ст., коли впала гетьманщина і зродилася гайдамаччина... без голови, без проводу, без державного стрижня» [23, с. 162].

Важливим постає питання щодо участі та зацікавленості німецької сторони у зміні влади в Україні. Сама її присутність відповідно до умов Брестського миру 1918 р., а також та роль, яку відіграли німецькі війська у відновленні влади Центральної Ради над Україною у березні 1918 р., перетворила військову допомогу на фактор головної політичної сили. Уникнути врахування інтересів німецької сторони не могли ні правлячі сили, ні опоненти. Через це позиція німецької адміністрації, безпосередньо діяльність кайзерівських військ під час перевороту знайшли своє відображення у більшості мемуарів. Загалом слід сказати, що прибічники гетьмана у своїх спогадах намагаються максимально зменшити значущість німецького фактору в подіях 29-30 квітня 1918 р., а їх опоненти – навпаки, наголошують на його пріоритетності. Більше того, ними взагалі піднімається питання про німецький харак-

тер перевороту, в якому українці мали лише виконувати функцію легітимної ширми, а все інше вирішувалося у німецькому штабі.

Спробуємо проаналізувати фактор німецького впливу на переворот за мемуарами сучасників тих подій. Так, П. Скоропадський намагається максимально віддалитися від підтримки німців. У «Споминах» гетьман чітко вказує на власну занепокоєність поширенням німецької влади, вважаючи їх загрозою для самого існування України [1, с. 87]. Однак і П. Скоропадський не приховує фактів переговорів із німцями, зокрема з генералом В. Гренером, в ході яких німці підштовхували майбутнього гетьмана до зміни влади [1, с. 100-101]. Задля власного виправдання П. Скоропадський повідомляє, що формувати загони з офіцерів та гуртувати навколо себе прибічників він почав ще до розмови з Гренером. Діяльність німців під час перевороту П. Скоропадський характеризує як нейтральну, однак нейтральну на його користь. Сам процес захоплення ключових будівель у Києві, за його словами, здійснювали офіцерські загони, а не німецькі війська. Також гетьман заперечує наявність тиску німців на делегатів Хліборобського конгресу, хоч і вказує, що скрізь стояли військові «наші караули». Чи були вони з українців, чи з німців П. Скоропадський не уточнює [1, с. 108]. Гетьман наголошує і на неучасті кайзерівських військ у блокуванні казарм Січових стрільців та розпуску Центральної Ради.

Однак, якщо вірити щоденнику прихильника Гетьманату Д. Донцова, сам Павло Петрович Скоропадський йому якось сказав: «Ясно, що якщо німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні, – то ні» [7, с. 46].

Цей вислів знаходить своє підтвердження в документах німецького окупаційного командування в Україні. Так, за декілька днів до перевороту – 26 квітня 1918 р. імператор Німеччини Вільгельм II телеграфував головнокомандувачу німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршалу Г. Ейхгорну. Він заявив, що погоджується на обрання гетьманом П. Скоропадського, за умови, що той беззаперечно буде виконувати «наші поради» [43, с. 41]. 4 травня у телефонограмі штаба Г. Ейхгорна відзначалося, що П. Скоропадський повністю перебуває під впливом німецького командування. І його подальша влада в Україні залежить саме від цього «впливу» [43, с. 61-63]. Навіть в умовах поразки у війні Берлін продовжує робити ставку на П. Скоропадського, який за словами представника німецького посольства у Києві графа Берхема є «чесним та відданим другом» Німеччини [43, с. 185].

**Портрет Павла Скоропадського часів Першої світової війни.
(журн. «Летопись войны» 1917 р. № 127).**

Своєю чергою, П. Скоропадський у тій частині спогадів, що написані відразу після цих подій у 1919 р., з теплим почуттям згадує начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера. Скоропадський, який зустрівся з В. Гренером 24 квітня 1918 р. напередодні перевороту, називає його «щирим і добрим німцем», «без бажання безсовісно експлуатувати наше скрутне становище і урвати все, що здається» [1, с. 100-102].

Однак міністр закордонних справ гетьманського уряду Д. Дорошенко у спогадах змушений був відзначити, що генерал В. Гренер ставився до українських політичних діячів із ледь прихованим презирством, а радник посольства граф Берхем своєю поведінкою доходив до нахабства [3, с. 265-266].

Навряд чи П. Скоропадський не розумів реальних завдань німецької адміністрації в Україні. Однак у мемуарах він відзначає, що це «щасливий збіг обставин для України...німецька армія оборонила край від зовнішніх і внутрішніх руйнівчих сил за дуже дешево, порівнюючи, ціну: експорт кількох десятків мільйонів пудів хліба» [1, с. 99]. Сам гетьманський переворот він вважає порятунком для України – «коли б не було мого виступу німці, кілька тижнів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство» [1, с. 112].

Іншої думки видатний учений, перший президент створеної за Гетьманату Української академії наук В. Вернадський: «Враження від української влади знову попереднє – безсилля та бездарність...грають сумну роль маріонеток, які привели до своєї країни іноземців-поневолювачів» [44, с. 65].

Заради історичної справедливості слід відзначити, що не П. Скоропадський, а саме лідери УНР укладали угоди з Четверним союзом та «запрошували» на територію України австро-німецькі війська. Зазначимо, що лідер опозиційного до Гетьманату Українського національного союзу В. Винниченко погоджувався, щоб при владі й надалі залишався П. Скоропадський, за умови передачі частини міністерських посад соціалістам. З цього приводу 14-15 жовтня 1918 р. В. Винниченко зустрічався з німецьким генеральним консулом Тіллем, а 21 жовтня – з Берхемом [43, с. 141-142]. Однак домовитися зі всіх питань (скиливання предпарламенту – Національного конгресу та ін.) не вдалося. Відтак опозиція продовжила підготовку повстання проти гетьманської влади.

На відміну від П. Скоропадського, інакше описують роль німців опоненти гетьмана як із боку українських соціалістів, так і їх ідейних ворогів – більшовиків та білогвардійців. Більшість із них відкрито наголошують, що переворот – задумка Берліна, а голосування на Хліборобському конгресі – «спектакль», а сама особа гетьмана – лише спроба легітимного прикриття відкритої німецької окупації країни [10, с. 8]. Так, В. Винниченко відкрито називає П. Скоропадського «німецьким гетьманом» [9, с. 29]. М. Шкільник охарактеризував процедуру обрання гетьмана «комедією» [51, с. 200]. Аналогічно гетьмана характеризували й радянські мемуаристи, зокрема представник більшовицького підпілля в Києві М. Майоров [29, с. 80]. Можемо припустити, що таке висвітлення подій було їм на руку: одночасно пояснювати пасивність більшовицьких сил і формувати ставлення до гетьмана, як зрадника власного народу. Потрібно також зазначити, що саме таке трактування причин і перебігу перевороту 29 квітня 1918 р. було загальноприйнятим у радянській історіографії.

Про організацію перевороту саме німцями в усіх фазах (підготовці, проведенні конгресу «хліборобів», безпосередньому захопленні влади) пишуть у мемуарах і діячі Білого руху. Так, герцог Г. Ліхтенбергський називає конгрес «опереткою» [34, с. 90], а всю гетьманську владу маріонетковою. Інший представник «білого табору», генерал О. Лукомський, підкреслює, що організаторами гетьманського перевороту були німецькі генерали Г. Ейхгорн та В. Гренер [38, с. 200].

На значущості ролі кайзерівського командування у своїх спогадах наголошують й українські противники Гетьманату, причому як політики, так і військові. Зокрема, М. Галаган відкрито вказує, що «переворот зробили німці», а його організатором був генерал В. Гренер [45, с. 375]. Яскраво висвітлив у своїх мемуарах діяльність німців під час перевороту старшина Січових стрільців В. Кучабський. За його словами, саме німці роззброїли віддані Центральній Раді загони «синьожупанників». Кайзерівські солдати брали участь у збройних сутичках із січовиками та навіть втратили в цих боях 10 військових. І головне – саме німці блокували Луцькі казарми, змусивши Січових стрільців капітулювати [17, с. 92-97]. Потрібно сказати, що власне спогади В. Кучабського є на сьогодні найбільш повним описом подій 29-30 квітня 1918 р. у Києві. З них бачимо, що лише відкрите втручання «нейтральних» німців дозволило П. Скоропадському захопити владу. Без них переворот був приречений на поразку, бо сили Січових стрільців значно переважали можливості офіцерських загонів гетьмана.

**Командний склад 1-го полку Січових стрільців.
Фото. Київ, квітень 1918 р.**

Про ставлення самих німців до перевороту, крім наведених вище документів, можемо судити з мемуарів генерала Е. Людендорфа, який вказує, що в протистоянні між Центральною Радою і гетьманом німці дотримувалися нейтралітету, хоча для них більш вигідною стала перемога саме останнього [35, с. 636]. Однак, як свідчать факти, цей «нейтралітет» досить умовний, і згадки про нього побудовані не стільки на

особистих враженнях представників німецького командування, скільки на потребі завуалювати власне втручання у внутрішні справи України. Цікавий факт у своїй праці наводить колишній генеральний писар Центральної Ради П. Христюк. Він вказує, що дії кайзерівського командування в Україні, пов'язані з гетьманським переворотом, викликали бурхливу та негативну реакцію німецьких соціал-демократів у рейхстазі [10, с. 8].

Розглянувши мемуарну літературу, що стосується встановлення Гетьманату П. Скоропадського, можемо зробити ряд висновків. Так, практично всі мемуаристи зазначають, що прихід гетьмана до влади був зумовлений цілим комплексом причин, із яких найголовнішими стали прорахунки Центральної Ради, невдоволеність заможних прошарків населення її політикою і ситуацією в країні в цілому. Невирішеність найбільш болючих питань як для власників, так і для працівників на землі, підприємців та офіцерів колишньої імператорської армії.

І прибічники, і опоненти гетьмана погоджуються з тим, що саме заможні «хлібороби» зацікавлені у встановленні сильної влади, яка мала зупинити анархію в сільському господарстві та стабілізувати економіку. В перевороті була зацікавлена й німецька адміністрація, яка всіляко прагнула забезпечити вивіз сировини та продовольства до Німеччини. Саме «позитивний нейтралітет» австро-німецького командування і дозволив гетьману здійснити державний переворот, без значних людських жертв.

Мемуаристи майже однотайно вказують на невідповідність Центральної Ради до таких радикальних дій з боку політичних опонентів. Лідери УНР були настільки впевненими у власній стабільності, що не змогли запобігти заколоту, а консервативна частина українського суспільства втомилася від соціальних експериментів, і очікувала на сильну, прогнозовану владу, яку, на їх думку, міг дати Гетьманат.

Німецька адміністрація виступила лише каталізатором процесу, спрямувавши подолання кризи в суспільстві у вигідному саме їй політичному напрямку. Більше того, прагнучи задовольнити власні потреби, вони підштовхнули майбутнього гетьмана до більш активних дій, надавши йому матеріальну, моральну і військову допомогу. З останнім твердженням погоджуються навіть ті автори мемуарів, які намагаються знівелювати значущість зовнішніх впливів, у тому числі й сам П. Скоропадський.

Отже, незважаючи на всю багатогранність спогадів, саме здобуття влади гетьманом П. Скоропадським у квітні 1918 р. найбільш ґрунтовно висвітлено та проаналізовано в мемуарній літературі.

3.2. Внутрішня політика П. Скоропадського у мемуарній спадщині

Існування будь-якої держави є складним явищем у процесі її вивчення та аналізу. Цілий комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням державних інститутів, діяльністю перших осіб країни, їх планів та заходів виконання, дипломатичні відносини з іншими державами потребують дослідження з урахуванням усього масиву доступних джерел. Мемуарна література в цих умовах також відіграє неабияку роль. На відміну від переломних ситуацій, таких як революції та війни, процеси розвитку держави такого зацікавлення у пересічних спостерігачів не викликають. Лише безпосередні учасники державотворчих процесів (як політики, що знаходяться при владі, так і їх опоненти) прагнуть у власних споминах показати ті деталі, які й визначили перебіг державного життя, їх успіхи чи невдачі.

Аналізуючи діяльність гетьмана П. Скоропадського на чолі держави, маємо визначити ті основні напрямки, що викликали найбільшу зацікавленість у сучасників і, відповідно, знайшли відгук у мемуарних творах. Прибічники гетьмана, та й сам П. Скоропадський усіяло намагалися продемонструвати позитивні наслідки своєї роботи. У той же час їх опоненти акцентували увагу на недоліках та прорахунках, причому як реальних, так і тих, що просто не відповідали власній політичній платформі. До останніх авторів передусім належали діячі Центральної Ради, Директорії та радянського уряду. Кожен із них шукав пояснення слабкості Гетьманату: від відкритого звинувачення його лідерів в антиукраїнських настроях та діях (В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк та ін.) до проголошення Гетьманату добою монархічного реваншизму (більшовики). Однак у цілому і прихильники, і опоненти змушені визнавати ті позитивні моменти, що мали наслідки роботи гетьманського уряду.

Потрібно зазначити, що прихід П. Скоропадського до влади був, на відміну від Центральної Ради, більш підготовленим. Якщо його попередники – соціалісти ще з березня 1917 р. прагнули задовольнити інтереси всіх соціальних верств (навіть консервативних), то Скоропадський із самого початку планував задовольняти інтереси тих прошарків, на які мав спиратися, і, відповідно, вирішувати потреби саме тих, хто призвів його до влади. А саме: великих землевласників, підприємців, заможних селян, колишніх імперських офіцерів та чиновників, що втратили майно, соціальний статус та політичну вагу в 1917 р. Відтак, головним завданням діяльності нової влади стало вирішення аграрного питання та організації системи державного управління, в якій могли бути активно задіяні дореволюційні кадри.

Сам П. Скоропадський у «Спогадах» зазначає, що всю попередню структуру управління зруйновано, службовці розбіглися, і що все треба розпочинати заново [2, с. 136]. Відсутні не лише виконавці на місцях, не було навіть осіб, які спроможні виконувати міністерські функції. Кандидати на ці посади або відмовлялися їх займати, посилаючись на партійні вимоги, або не відповідали тим критеріям, що для них визначав гетьман [2, с. 138]. У регіонах теж ситуація була складною. Гетьман згадував, що «упродовж півтора місяця неможливо було заповнити місця губерніяльних старост... Рекомендують одного – він відмовляється, телеграфують іншому – він хворий... А час минав і минав» [2, с. 136].

Не менш значущим завданням для себе, як кадрового військового, П. Скоропадський вбачав у формуванні боєздатної, регулярної армії, однак ситуація з цим була ще складніша. Не можна забувати, що фактично основною силою, яка допомогла відбутися перевороту 29 квітня 1918 р., були австро-німецькі війська. І якщо питання стосовно формування цивільних міністерств на початку ще залишалися поза увагою кайзерівського командування, то питання формування української армії завжди було під контролем.

Так, на відміну від своїх попередників із Центральної Ради П. Скоропадський чітко бачив головні напрямки своєї консервативної політики. Насамперед, це проявилось саме у ході виконання програми, запропонованої гетьманом «хліборобам». Зміни в аграрній політиці мали вирішити найнагальніші проблеми тогочасного українського суспільства: забезпечення держави продовольством і, що не менш важливо – виконання зобов'язань перед союзниками з його поставки. Спробуємо розглянути, як це питання висвітлювалося мемуаристами.

Як і в попередньому випадку, загальне враження про результати гетьманських перемін для селян неоднозначні: прихильники П. Скоропадського висвітлюють їх як цілком позитивні, хоч і з деякими недоліками, натомість опоненти – як цілком шкідливі для села. Так, сам гетьман вважає, що селянам у період його правління жилося краще, аніж до нього і після нього, а зумовлено це наведенням державного порядку в країні [2, с. 183-184]. З цим важко не погодитися, адже не зважаючи на складності та прорахунки, державний апарат Української Держави значно чіткіший та більш керований, аніж у попередників із Центральної Ради. Розпуск фактично непідконтрольних уряду земельних комітетів, а також нормативне повернення всім власникам озимого врожаю 1917 р. дозволило впорядкувати вертикаль влади та припинити процеси переділу власності «знизу», до чого закликали більшовики.

Близьку до позиції П. Скоропадського ідею вмістив у своїх мемуарах і Р. Суслик, який зазначає, що піднесення українського села у 1918 р. сприяло і розвитку ярмаркової торгівлі, ремісницьких промислів, і головне – припинило відкриті грабунки на селах [42, с. 10]. Але, що саме автор розуміє під «грабунками» – чи то дії повстанських отаманів і просто кримінального елементу, чи спроби селян отримати той врожай, що вони сіяли на реквізованих поміщицьких землях, не уточнюється. Враховуючи соціальне походження Р. Суслика і його майновий стан, більш реальним видається саме друге. Відтак, принаймні для частини аграріїв – поміщиків, сільських підприємців та заможних селян – «порядок», впроваджений гетьманською адміністрацією, дійсно мав позитивні наслідки і сприяв стабілізації стосунків на селі, порушених революційним переворотом 1917 р.

Цю думку підкреслює у своїх мемуарах ще один прибічник Гетьманату В. Зеньківський. Він вказує, що гетьману вдалося придушити більшовизм на селі та повернути його до нормальних умов економічного життя [5, с. 123]. Однак діяльність із наведення порядку в селах мала свою негативну складову, про яку згадують і прихильники Гетьманату. Гетьманська влада, що вела боротьбу з революційними змінами, потребувала збройної підтримки, яку й надали прибічники нового режиму. Поміщики, отримавши право контролю над колишніми маєтками і землею, починають створювати каральні загони не лише для власного захисту, а й для розправ над селянами за події попереднього року. Часто діяльність цих загонів втрачала будь-які правові підстави, перетворюючись лише на репресивну силу. Так, воєначальник УНР, генерал-хорунжий М. Капустянський писав, що найшлися «безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідичі, які почали помсту над селянством за 1917-ий рік... і почалася вакханалія» [46, с. 69].

І П. Скоропадський, і його прибічники, зокрема й Д. Дорошенко, вказують, що діяльність таких «каральних експедицій» засуджувалася урядом. Сам П. Скоропадський був невдоволений тим свавіллям, який вони чинили. «Пам'ятаю, був у Сквирському повіті навіть якийсь каральний загін, котрий відчайдушно бузувірствував. Дійшла справа до бійки. Кілька офіцерів були по-звірячому вбиті» [2, с. 164]. Однак відразу припинити діяльність подібних загонів гетьман не міг, бо, за твердженням Д. Дорошенка, не мав достатньо сил [3, с. 327].

При цьому кожен із авторів намагається підкреслити той факт, що діяльність цих загонів не була чисельною. А більшість поміщиків не порушували правопорядку, обмежуючись лише законними діями. Отже, гетьман і його прибічники намагалися захистити не лише власну

репутацію, а й імідж представників того соціального прошарку, який привів їх до влади.

Іншим недоліком, якого не можуть уникнути у своїх спогадах прихильники Гетьманату, були надмірні апетити поміщиків, які не лише прагнули відновити свої позиції у селі, а й отримати від селян відшкодування за заподіяні збитки. При цьому ці суми часто штучно завищені, на що вказує сам П. Скоропадський [2, с. 164]. Таку інформацію наводить і А. Денікін, посилаючись на дані князя Є. Трубецького, який зазначав, що сума поміщицьких контрибуцій за пограбоване селянами майно завищена в три рази [30, с. 55].

Потрібно зазначити, що, вказуючи на такі недоліки влади, апологети гетьмана у своїх мемуарах намагаються показати і заходи, спрямовані на їх подолання. Так, П. Скоропадський, не вдаючись до подробиць, повідомляє, що завдяки діяльності уряду зловживання в селі врешті-решт подолано [2, с. 184]. Більш детально намагання уряду висвітлюють інші представники провладних сил. Наприклад, М. Могилянський зазначає, що він, будучи заступником генерального секретаря гетьманського уряду, склав доповідну записку щодо недопустимості зловживань у селі, яку було розглянуто, однак про реальні наслідки він не повідомляє [6, с. 98].

Успіхи в подоланні кризи у селі розкриває також і Д. Дорошенко, зазначивши, що діяльність каральних загонів припинено, а незаконні контрибуції скасовано [3, с. 327]. І П. Скоропадський, і Д. Дорошенко називають термін, протягом якого відбулося встановлення порядку, – три тижні. Після цього наче ніяких антизаконних дій поміщиками не проводилося, і вище державне керівництво повноцінно виконало свої функції. Ще більше прагне відокремити репресії на селі від гетьманського уряду В. Зеньківський. Він взагалі вважає, що каральні заходи здійснювали не поміщицькі загони, а австро-німецькі окупаційні війська. Отже, порозуміння в українському суспільстві, принаймні серед його еліти встановлено [5, с. 124].

У цілому ж, проаналізувавши мемуари прибічників гетьмана, бачимо досить чітку картину, яку вони прагнуть нам передати. Так, завдяки реформам і заходам із подолання кризових явищ, ситуацію на селі вдалося стабілізувати протягом місяця, а сам П. Скоропадський і його уряд під час реформ прагнули задовольнити інтереси всіх хліборобів. Відтак діяльність уряду загалом була ефективною і корисною для села.

Однак, маємо зазначити, що рівень об'єктивності цих спогадів є досить низьким, адже вони стосуються найнеприємніших моментів правління П. Скоропадського – діяльності каральних загонів і безвлад-

дя на селах. Отже, для «відбілення» власних прорахунків вони змушені завуальовувати деякі очевидні факти, применшувати їх чи навіть перекласти відповідальність на інших.

Більш об'єктивною, на нашу думку, є інформація, наведена противниками Гетьманату. Їх ставлення до аграрних реформ однозначно негативне, в першу чергу, через те, що нові зміни практично знищили всі досягнення Центральної Ради. Відновлення приватної власності на землю, можливість стягнення компенсацій із селян поміщиками – все це створило ґрунт для критики [10, с. 14]. Гетьмана звинувачували у різних злочинах, у тому числі й руйнуванні «селянських інстинктів», що стало ледь не головним завоюванням революції для соціалістів [12, с. 42].

Однак найбільшу увагу опонентів гетьманської політики викликала діяльність вищезгадуваних каральних загонів. Їм приділяють увагу в своїх мемуарах практично всі сучасники. Цей факт якнайяскравіше свідчить про поширеність подібних явищ і заперечує твердження апологетів Гетьманату про їх нечисельність.

Про значну кількість таких каральних експедицій чітко пише М. Галаган, який зазначає, що загони складалися переважно з російських офіцерів, а їх чисельність в Україні досить велика. Важливою є також згадка про те, що ці офіцерські загони роз'їжджали всією Україною, а не діяли в маєтках певних поміщиків [45, с. 378]. Це твердження остаточно руйнує версію, запропоновану консервативними мемуаристами, про те, що діяльність каральних загонів відбувалася лише як поодинокі явище, створене несвідомими і жадібними поміщиками.

Потрібно зауважити, що автори мемуарів вказують різні регіони, де відбувалися репресії проти селян – Звенигородщина (Ю. Тютюнник) [14, с. 76-82], Херсонщина (М. Дорошенко) [47, С. 16-17] та ін. Про взаємну жорстокість як гетьманських загонів, так і селян, які не бажали миритися з реквізіціями, на прикладі Овруцького повіту Волині розповідав у спогадах і майбутній митрополит Євлогій [48, с. 289-290].

Заперечують критики і непричетність гетьманського уряду до названих репресій. Так, В. Винниченко у «Відродженні нації» наголошує, що дуже часто на допомогу цим каральним загонам приходили т. зв. «карні сотні», створені в кожному з повітів гетьманським урядом. Цим, на думку автора, уряд П. Скоропадського надавав підтримку поміщикам проти селян, захищаючи тих, хто привів його до влади [9, с. 48-49]. У своїх спогадах Н. Махно розповідав про знущання гетьманської державної варті над селянами Гуляйполя. Щоправда на інших сторінках він відверто пише про жорстокість і самих повстанців [41, с. 200-202].

Інші мемуаристи, зокрема М. Ковалевський, взагалі не бачить жодної різниці між тими каральними загонами, які формувалися поміщиками, і тими, які утворювала гетьманська адміністрація [12, с. 488]. І прямі підстави для цього були. Зокрема формування особового складу цих «карних сотень», як згадує М. Дорошенко, повністю відбувалося з особистої охорони гетьмана (тих самих російських офіцерів), яка отримувала за свою роботу заробітну платню [47, с. 16]. Це твердження збігається зі згадками прогетьманських мемуаристів, однак вони категорично заперечували участь цих сотень у каральних заходах, вважаючи їх інструментами боротьби проти самовладдя поміщиків. Потрібно сказати, що навіть один із прибічників гетьмана, а пізніше його опонент, член партії хліборобів-демократів, що брала участь у перевороті 29 квітня 1918 р., В. Андрієвський повністю покладає відповідальність за репресії в селах на уряд П. Скоропадського [16, с. 22].

Тож, враховуючи такі протилежні думки, ми більше схилиємося до об'єктивності тверджень опонентів Гетьманату, адже уявити, що офіцери з оточення гетьмана будуть широко захищати інтереси селян від офіцерів, рекрутованих поміщиками, досить складно. Отже, причетність гетьманських загонів до репресій незалежно від того, чи прагнув цього сам гетьман, чи вони діяли на власний розсуд, не викликає сумнівів. І як наслідок – поширення селянсько-повстанського руху в Україні. Про це згадували представники різних політичних таборів [26; 27; 28; 49; 50].

Однак, висвітлюючи історію держави, а не лише праці мемуаристів, необхідно знайти ту об'єктивну істину, яка не буде суперечити не лише обом течіям мемуаристів, а й реальним подіям. Так, твердження про причетність гетьманських загонів до репресій фактично не має підтвердження в офіційних документах. Більше того, в жодному з наказів гетьман не санкціонує можливість створення каральних загонів поміщиками. Отже, правових підстав у звинуваченні його в репресіях немає. Однак маємо згадати і ту обставину, що в жодному документі П. Скоропадський і не забороняє їх створювати. Виходить, що гетьман просто відсторонився від цього процесу, по суті не стимулюючи, але й не заважаючи здійсненню репресій проти селянства. Тож, якщо і можна довести його особисту непричетність до таких дій, то зняти з нього відповідальність за репресивні заходи, що творилися в державі, також не можна.

**«Генерал Скоропадський, гетьман України». Портрет М. Фроста.
(журн. Velhagen Klasings Monatshefte. 1918. № 33)**

Не менш сумнівним є й твердження мемуаристів про подолання хвилі незаконних репресій за три тижні, адже діяльність «карних сотень» як органів державної варти продовжувалася практично до самого падіння Гетьманату. Так само, сумнівними є й твердження про виключно офіцерський склад каральних загонів. Враховуючи ту обставину, що значна кількість офіцерів була більш схильна до російського Білого руху, а не до Гетьманату, то їх чисельність в Україні навряд чи була достатньою для формування розгалуженої системи каральних загонів, як державних, так і приватних, поміщицьких.

Не можемо погодитися з твердженням учасника повстанського руху М. Дорошенка про використання в каральних операціях проти селян особистої варти П. Скоропадського. Її головна функція – захист особи гетьмана. Відтак, наймовірніше до складу загонів входили і представники інших соціальних прошарків. Зокрема, сини та близькі родичі тих самих поміщиків, і кримінальні елементи, для яких це найлегший шлях до збагачення. В цьому випадку ми бачимо, що відповідальність гетьманського уряду зменшується. Актуальним лишається лише звинувачення у бездіяльності. Однак і бездіяльність також має частковий ґрунт для виправдання, оскільки ряд мемуаристів засвідчу-

ють, що поміщики часто залучали до «наведення порядку» й іноземні підрозділи, передусім німецькі [5, с. 124].

Саме окупаційні війська, які не менше за поміщиків зацікавлені у відновленні порядку та постачанні продовольства до Німеччини, могли на прохання великих землевласників і навіть із власної ініціативи всіма доступними методами придушувати «анархію». При цьому вибір засобів у них необмежений. І, звичайно, ні гетьман, ні його загони «державної варті» не могли в такому випадку протидіяти австро-німецьким підрозділам, не бажаючи відкритого конфлікту з окупаційною владою.

Бездіяльність Гетьманату щодо остаточного припинення каральних акцій на селі, в якій її звинувачують опозиціонери-мемуаристи, мала й інші підстави. Окрім відсутності реальних сил, що могли б протидіяти каральним загонам, існували також політичні причини. Так, П. Скоропадський і його міністри реально розуміли, що поміщики є їх надійною соціальною опорою, і тому вступати з ними у відкритий конфлікт неприпустимо. Більше того, основними об'єктами репресій, хоч і незаконних, були революційно налаштовані селяни, члени опозиційних партій – есерів, анархістів, більшовиків та ін. Тож їх нейтралізація та, відповідно, зменшення революційних настроїв на селі було вигідним уряду. А той факт, що ці заходи здійснювалися переважно чужими руками, ще більше відповідало інтересам консервативних сил. Лише після того, як репресії набули значного поширення, уряд вжив заходів «щодо наведення порядку», продемонструвавши свою ефективність, про яку так часто говорять у своїх мемуарах прихильники П. Скоропадського. Тож бездіяльність уряду, як ми бачимо, обумовлена як і об'єктивними причинами – відсутністю реальних можливостей для припинення репресивних акцій через брак кадрів, так і суб'єктивних – політичного прагматизму нової влади.

Однак зміни на селі, що розпочалися в контексті т. зв. «консервативної революції», не обмежувалися лише реставрацією поміщицького землеволодіння та репресіями проти селянства. Ці заходи повинні були сприяти проведенню запланованої аграрної реформи, що, на думку, уряду мала зберегти реставрований стан в сільському господарстві, і що головне – переорієнтувати його на потреби хліборобів-працівників. Про це неодноразово наголошував сам П. Скоропадський [2, с. 149], адже саме їх він вважав найбільш реальною силою для відновлення економіки держави.

Суть самої аграрної реформи, запланованої гетьманом, зводилася до перетворення України на аграрну державу, повністю покриту лише дрібними, високоприбутковими приватними господарствами. При

цьому не лише задіяні під зернові площі мали перейти до виробників. Виробництво сировинних культур, передусім цукрового буряку, повинно неодмінно бути демонополізовано. Це, на думку П. Скоропадського, стимулюватиме розвиток переробних підприємств, які також мають стати акціонерними товариствами, частина акцій яких належатиме селянам-виробникам [2, с. 149].

Проведення таких змін П. Скоропадський справедливо розглядав як довготривалий, але необхідний процес, що не робиться нашвидкуруч. На відміну від своїх попередників-соціалістів, більш схильних до революційного вирішення проблеми, гетьман надавав пріоритет законним, поступовим змінам, що, окрім іншого, дозволять максимально зберегти культуру господарювання. Запропоновано двоступеневу реформу: перший етап – повернення до виробничих традицій дореволюційного періоду, відновлення економіки та закладання економічного підґрунтя до подальших змін; другий – безпосередньо сама реформа. Вона передбачала продаж землі великими землевласниками і можливість її вільного придбання тими, хто на це мав можливість і бажання. До цього ж в одні руки мало перейти максимум 25 десятин землі – площа, цілком достатня для ведення дрібнобуржуазного аграрного господарства з використанням найманої робочої сили. Варто зазначити, що, на відміну від більшовиків та соціалістів УНР, П. Скоропадський взагалі вважав шкідливим наділення землею селян безкоштовно. Безоплатна передача, на його думку, не мала під собою жодних реальних підстав [2, с. 278].

Розглядаючи реформу не лише як політик, а і як лідер держави, П. Скоропадський у своїх планах не тільки обґрунтовує необхідність викупу земель із позиції економіки (це дозволить зменшити інфляцію та вилучить зайві паперові гроші з обігу, надасть можливість їх вкласти в інші галузі), а й політико-соціальну сторону проблеми. На його думку, наділяти землею потрібно не безземельних, а лише малоземельних селян, укріплюючи таким чином їх економічну незалежність і купівельну спроможність. Цю точку зору підтримує у спогадах український громадський діяч, великий землевласник Є. Чикаленко, який справедливо вважав, що від аграрного питання залежало майбутнє української державності, та, на його думку, ставку треба робити саме на заможне селянство, а не загравати із «сільською гололотою» [8, с. 49].

Варто зазначити, що сам гетьман у «Спогадах» дає зрозуміти, що нічого доброго для простого населення він від реформи не чекає. Адже передусім землі на всіх не вистачить, тобто проблема безземельних селян залишиться.

У своїх мемуарах П. Скоропадський значну увагу приділяє процедурі підготовки та проведення аграрної реформи. Він згадує про проведення засідань, на яких розглядалися різні проекти, реформи, і ті труднощі, що з ними пов'язані. Найбільшою проблемою, з якою зіткнувся уряд під час підготовки реформи, була звичайна нестача землі. Підрахунки, наведені в мемуарах гетьманом, лише підтверджують, що вирішення питання революційним шляхом – пряме наділення землею всіх безземельних – дасть лише негативний результат, оскільки для того, щоб забезпечити всіх бажаючих відповідно до закону, слід роздати селянам і ліси, і землі, що належали цукровим підприємствам, кінним заводам та іншим провідним господарствам, а це неодмінно призведе до їх знищення [2, с. 278]. Отже, перерозподіл вищезгаданих земель між приватними власниками з числа селян повинен бути забороненим.

Не меншу проблему в підготовці проекту реформи створювали ті, хто мав її розробляти. П. Скоропадський наводить приклади відкритого саботажу великими землевласниками з числа польських магнатів, які штучно затягували процес реформ, очікуючи прихід військ Антанти та повної реставрації дореволюційного поміщицького землеволодіння [2, с. 279]. Саме останнє, на думку гетьмана, і завадило реформі: не встигли її прийняти, як режим Гетьманату повалено Директорією.

Про складності розробки проекту реформи вказують й інші мемуаристи. Так, Д. Дорошенко згадує про власну дискусію з міністром земельних справ К. Колокольцевим про тривалість реформи та її методи. Сам Д. Дорошенко, розглядаючи її з позицій політичного протистояння з більшовиками, вважав, що реформу необхідно провести за кілька місяців, викупивши за рахунок держави землі у поміщиків і передавши їх селянам. Це він і радив під час розмов П. Скоропадському [3, с. 336]. Однак К. Колокольцев, у свою чергу, доводив, що на проведення такої реформи необхідно якнайменше 10 років.

Варто зазначити, що гетьман не прислухався ні до однієї, ні до іншої сторони, прагнучи завершити підготовку реформи в комісії. Лише у листопаді 1918 р. він вжив рішучих заходів – наказав міністру землеробства припинити дискусії та розпочати голосування, однак було вже запізно [2, с. 280]. Саме невдачу в підготовці та проведенні цієї реформи прогетьманські мемуаристи часто вважають основною причиною падіння режиму.

Інакше висвітлюється процес підготовки реформи в мемуарах опонентів. Вони або взагалі не згадують про неї (і цьому є пояснення – реформа не мала практичного впровадження і реальних результатів), або висловлюються про неї іронічно. Так, В. Винниченко у своїх ме-

муарах ставить під сумнів реальність прагнень гетьмана провести реформу. На його думку, сама її підготовка – це лише спроба заспокоїти селян, підтвердити свою тезу, що незабаром великих маєтків більше не буде, і землю передасть землеробам [9, с. 54]. Близьку до В. Винниченка позицію відстоював і М. Шкільник, який підтримував саму ідею проведення реформи, але сумнівався в тому, що гетьманський уряд її реально проведе [51, с. 96]. Про неспроможність гетьманського уряду провести реформу, передусім у разі потреби її примусовості, писав також І. Мазепа [18, с. 55].

Отже, проаналізувавши мемуарну літературу з питання підготовки аграрної реформи, можемо зробити низку узагальнень. Передусім варто зазначити, що прагнення гетьмана та більшості членів його уряду провести реформу шире. Саме в ній П. Скоропадський бачив єдиний вихід у подоланні внутрішньої кризи не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості. Більше того, саме успішна реформа, що мала завершитися перетворенням українського малоземельного селянства на сільських підприємців, повинна була створити для гетьмана ту соціальну базу, на яку він прагнув спертися ще перед переворотом 29 квітня 1918 р. Однак як нерішучість самого гетьмана, так і його прагнення задовольнити інтереси всіх сторін призвели до загибелі цієї ідеї в зародку та сприяли поширенню селянсько-повстанського руху в Україні.

Не менш складним і неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі проблеми діяльності гетьманського уряду у сфері промисловості. Причому, якщо в аграрному питанні погляди на проблему в мемуарах були кардинально протилежні, то щодо промисловості існують і помірковані висловлювання. Свідченням є той факт, що це питання не було таким болючим для діячів Гетьманату та його опонентів, адже ні промисловці, ні робітники не були тією соціальною опорою, на яку мали спиратися обидві політичні сторони.

Сам П. Скоропадський у своїх «Спогадах» усіляко наголошує на своїй зацікавленості в розвитку промисловості. Саме в ній він вбачає необхідну передумову для покращення рівня життя українського суспільства, а також як форму зняття напруги на селі шляхом відтоку безземельних селян у міста [2, с. 280]. Однак він змушений констатувати, що промисловість в Україні є мало розвинутою, за винятком харчової, вугільної, а також залізниць. Однак і вони перебувають у власності російських підприємців і зорієнтовані, передусім, на вивіз сировини у Росію. Причиною цього П. Скоропадський вважав політику царського уряду, який ніяким чином не сприяв розвитку повноцінної промисловості в Україні. На його думку, найбільше шкодить державі відсутність хімічної, електричної, паперової та текстильної промисловості – тих

галузей, що напряду впливають на рівень життя населення [2, с. 282]. Критикував гетьман і діяльність своїх урядовців у промисловості та забезпеченні повноцінного товарообігу, що, на його думку, негативно впливало на загальне ставлення населення до політики Гетьманату.

Більш позитивну оцінку стану промисловості в Українській Державі дають інші мемуаристи. Так, О. Гольденвейзер зазначав, що за часів Гетьманату в українській промисловості відбулося піднесення та зросла кон'юнктура [52, с. 219]. Цьому, на його думку, сприяли як політична стабільність, що стала фактором тяжіння для підприємців із більшовицької Росії, так і вміння промисловців впливати на політику гетьманського уряду, спрямовуючи її у потрібне собі русло. Не менш значущим, на його думку, стало відкриття ринків «країн-союзників», передусім Німеччини та Австро-Угорщини, для українських товарів.

Однак і О. Гольденвейзер, і представники Білого руху, як то А. Денікін та Є. Трубецькой, у мемуарах вказують, що характер розвитку економіки Української Держави мав «спекулятивний» характер і, відповідно, значної користі не мав. Однак і вони не могли обминути об'єктивного висновку, що раніше Україна була колонією Росії, а тепер отримала можливість працювати на себе [52, с. 244; 30, с. 52]. Таким чином, і О. Гольденвейзер, і його політичний опонент П. Скоропадський прийшли до спільного висновку – в розвитку української економіки, зокрема у промисловості, відбулися позитивні зміни.

Інакше описують ситуацію у промисловій сфері опоненти гетьманського уряду. Так, В. Винниченко не лише відкидав наявність будь-яких позитивних зрушень, а й зазначав, що рівень промислового виробництва в Україні впав. На його думку, відміна восьмигодинного робочого дня та повернення власникам підприємств усіх прав не тільки не покращило становище, а лише загострювало політичну ситуацію в містах [9, с. 45]. П. Христюк, посиляючись на офіційні дані, у спогадах вказує на значну кількість безробітних станом на травень 1918 р.: у Києві – 15 тисяч осіб, у Катеринославі – 40 тисяч, у Миколаєві – 24 тисячі, у Харкові – 25 тисяч [10, с. 48-49].

Розглянувши різнопланові бачення стану промислового розвитку Української Держави в мемуарах, можемо зробити і декілька загальних висновків. Так, передусім, говорити про повний занепад промисловості та її загальну кризу ми не можемо. Діяльність підприємств після повернення їх старим власникам не зупинилася. Більше того, фінансові дотації від уряду та перетікання капіталу з більшовицької Росії дозволило якщо не домогтися покращення, то принаймні призупинити падіння в ряді галузей, зокрема в тих, що давали швидкі прибутки та не потребували значних капіталовкладень. До таких можна віднести хар-

чову промисловість та залізничний транспорт. Більше того, твердження про значне зростання числа безробітних унаслідок сваволі капіталістів та бездіяльності уряду є досить перебільшеним і суб'єктивним, оскільки суттєва кількість підприємців добре розуміли, що скорочення значної кількості робітників лише збільшить революційні настрої мас, і підштовхне їх до більшовиків.

Проте, реальні обставини – загальна криза в економіці, іноземна окупація – не могли не позначитися на рівні промислового виробництва, особливо в регіонах, що постійно були сферою протистоянь: німецької адміністрації, гетьманського уряду, робітництва.

Однак, що і сільське господарство, і промисловість Української Держави не були остаточно в занепаді, свідчать і згадки очевидців. Так, козачий генерал О. Черячукін зазначав, що в Україні достатньо і продовольства, і цукру [53, с. 167]. Схожої думки дотримувався й Г. Ігрен'єв, який протиставляв українські реалії більшовицьким, вказуючи, що в Україні голоду не було, а продовольства та товарів повсюди вдосталь [54, с. 234].

Въ гостяхъ у Тараса.

Рис. А. Н. Воронцового

Карикатура О. Воронцового на біженців, що втекли із більшовицької Росії в Україну (журн. «Донская волна», 1918 р.)

Однак не можна перевищувати і справжні показники зростання ефективності економіки, особливо, спираючись на мемуари. Адже в них висловлено передусім власне, поверхнєве бачення питання, а не його цифровий показник чи реальний аналіз тенденцій зростання або падіння. Єдине, що можна із цього питання чітко встановити: за часів Гетьманату, незважаючи на неоднорідність політики, економіка України не перебувала в такій кризі, як більшовицька Росія, і, отже, в цілому П. Скоропадському та його міністрам вдалося тимчасово стабілізувати ситуацію та уповільнити падіння рівня виробництва продовольства й промислових товарів. Однак, незавершеність реформ, як і через їх недосконалість, так і через падіння самого Гетьманату в грудні 1918 р., не дозволила подолати кризу і досягнути тих результатів, до яких прагнув гетьман.

Не менш неоднозначною є і діяльність гетьманського уряду поза сферою економіки, на що не могли не звернути увагу сучасники-мемуаристи. Передусім це стосується двох ключових для кожної молоді держави сфер: розвитку національної культури та становлення власної армії.

Як свідчать історичні факти, найбільшого успіху гетьманові вдалося досягнути саме у царині культури та освіти. Відбулося відкриття нових навчальних закладів, Академії Наук, Національного архіву, Національної бібліотеки, Українського національного театру, Державного симфонічного оркестру та ін. [3, с. 358-359]. Більшість із цих установ функціонують в Україні й до сьогодні.

І сам П. Скоропадський, і ряд його міністрів відкрито наголошували на необхідності українізації [3, с. 318]. При цьому варто зазначити, що й мемуаристи однозначно звертають на це увагу. Українізація відбувалася досить бурхливими темпами. Як згадує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський, його неприємно дивувала диспропорція у чисельності україномовних та російськомовних навчальних закладів у Києві, і він прийняв рішення щодо швидкого її подолання, збільшивши кількість українських [2, с. 216-217]. Зрозуміло, що гетьман прагнув посилити українізацію не лише в Києві, а й по всій державі. До цього докладалися всіх зусиль. Однак сам процес збільшення чисельності українських гімназій виявився досить складним, відповідно знайшовши своє відображення у мемуарах сучасників. Так, Д. Дорошенко назвав два основні шляхи вирішення проблеми: або переведення на українську мову російських гімназій, або відкриття нових українських без зменшення чисельності російських [3, с. 355]. Як він зазначає у своїх спогадах, гетьманом обрано другий шлях, за яким українська і російська освіта мали розвиватися паралельно, конкуруючи одна з іншою. Для

досягнення цієї мети гетьман вжив усіх можливих заходів, часто додаючи відкрите вороже ставлення до нововведень представників російсько-мовного освітянства, а часто й українських діячів [2, с. 218]. І за досить короткий проміжок часу вдалося відкрити біля 150 українських гімназій [3, с. 357].

Окрім відкриття нових шкіл, уряд гетьмана всіляко сприяв і їх забезпеченню необхідною літературою, а також поширенню української мови в побуті та науці. Швидко зростала чисельність україномовних періодичних видань. Для учителів українських гімназій організовувалися спеціальні курси «українознавства», що мали сприяти підготовці патріотично налаштованих педагогів і молоді. Окрім того, вчителям українських шкіл збільшено заробітну платню.

Відданий принципу паралельності російської та української освіти, П. Скоропадський вирішив не лише відкрити два нових українських університети в Києві та Кам'янці-Подільському, а й зберегти три старих: у Києві, у Харкові та в Одесі. Відкриття нового Київського українського університету (на потреби якого асигновано близько 1,5 млн. карбованців) відбулося досить урочисто і знайшло своє відображення у мемуарах. Так, сам П. Скоропадський згадує, що він поїхав на відкриття університету, незважаючи на попередження про можливий замах [2, с. 286]. Більше того, навіть відкриті опоненти Гетьманату визнають піднесений дух і урочистість події, яку гетьман провів відповідно до всіх козацьких канонів [19, с. 27]. Проте М. Галаган у своїх спогадах писав, що на відкритті Українського державного університету в Києві 6 жовтня 1918 р. публіка зустріла гетьмана слабенькими «офіційними» оплесками, а В. Винниченку, який теж вийшов з привітаннями, влаштувала справжню овацію. Це відразу помітили присутні там представники австро-німецького командування [45, с. 386].

Окрім освіти, гетьман значну увагу приділяв і розвитку мистецтва, про що також пише у своїх «Спогадах». Так, він зазначає, що для цього створено окреме головне управління, яке очолив Петро Дорошенко (дядько міністра закордонних справ Д. Дорошенка). Так, за ініціативи П. Дорошенка створено Український драматичний театр, подолавши при цьому безліч перепон. Планувалося відкриття Українського оперного театру, однак на нього, як зазначав П. Скоропадський, не було коштів [2, с. 213]. Колишній гетьман у спогадах зазначав: «Я особисто дуже полюбляв доповіді Дорошенка, оскільки це була єдина царина, де я, окрім морального задоволення, не почував нічого іншого» [2, с. 213].

Очільник Головного управління в справах мистецтва та національної культури П. Дорошенко та гетьман П. Скоропадський.

Фото, 1918 р.

Також створено Державний оркестр, школу кобзарів, якій сам гетьман надавав значної уваги. Під нагляд управління передано кінематографію, яку планувалося використовувати з виховною та науковою метою. Єдине, про що жалкує у своїх «Спогадах» П. Скоропадський стосовно розвитку культури, це те, що йому не вдалося виконати всіх проєктів та планів [2, с. 215].

Не можна також оминати увагою відкриття Академії Наук України, ініціатором чого був міністр народної освіти М. Василенко. Статут Академії розробила спеціальна комісія на чолі з В. Вернадським. Пізніше його затверджено урядом. П. Скоропадський згадує, що йому вдалося залучити до роботи в Академії багатьох відомих учених, які прибули в Україну з більшовицької Росії. Не менш захоплено про цю подію згадують й інші мемуаристи, зокрема В. Зеньківський, що називає її «великим і незабутнім внеском у розвиток української культури» [5, с. 153]. Сам Вернадський, занотував у щоденнику 6 червня 1918 р. про свою зустріч з М. Грушевським. Останній відмовляв Вернадського від роботи по організації Академії, і взагалі від будь-якої співпраці з

гетьманським урядом. Проте, вчений на пропозицію Грушевського не пристає, і ухилився від розмов на політичні теми [44, с. 95-96].

Ледь не першочергову увагу в розвитку української культури гетьман приділяв поширенню вживання української мови. Однак цей процес у тогочасних умовах виявився менш вдалим, що викликало значну критику з боку опонентів. Так, перше місце серед мемуаристів, що розвінчують успішність гетьманських культурних реформ, посідає В. Винниченко. В своїй книзі «Відродження нації» він іронічно вказує на цілий ряд недоліків, що супроводжували українізацію: від тиску на чиновників до повного абсурду українізації в державі, яка за своєю суттю стала російською, і де сама українська мова стала «інородним тілом», а з усього Кабінету міністрів «один чи два міністри знали українську мову, останні ж чули її тільки в малоросійських спектаклях» [9, с. 62]. Взагалі, В. Винниченко критикував навіть ті заходи, ефективність яких підтвердила історія. Зокрема, він вказує, що діяльність гетьмана в шкільній справі не стільки сприяла її піднесенню, скільки свідомо «нищилася» [9, с. 101]. Однак той факт, що свої твердження автор ніяк не аргументує, дають можливість припустити, що вони не відповідають реальності та зумовлені особистим негативним ставленням до П. Скоропадського. Проте, на відміну від доби УНР, спостерігалось обмеження прав національних меншин. Так, 9 липня гетьманський уряд скасував закон Центральної Ради про національно-персональну автономію, що викликало невдоволення єврейської громадськості [68, с. 260-261].

Отже, спостерігаємо, що на відміну від діяльності у галузі економіки, висвітлення досягнень Гетьманату в культурній сфері у спогадах досить об'єктивні. А незначна критика лише посилює ефект від позитивного враження щодо цієї доби, робить її зображення в мемуарах більш реалістичним. До того ж культурна політика мала більш практичні результати, а створені за правління П. Скоропадського культурно-освітні установи діють і дотепер.

Набагато більш неоднозначним є висвітлення в мемуарній літературі іншого складного процесу – створення української армії. Як професійний військовий, учасник російсько-японської та Першої світової воєн, кавалер ордену Св. Георгія, П. Скоропадський, на відміну від своїх попередників, добре розумів, що без власної армії держава приречена. Особливої актуальності це набувало в світлі продовження Громадянської війни в колишній Російській імперії та в Україні, коли армія, окрім своєї прямої функції – захисту держави від зовнішньої агресії, мала виконувати й іншу, не менш важливу – захист правлячого режиму від дій внутрішньої опозиції.

У своїх мемуарах П. Скоропадський чітко визначає ключові принципи побудови майбутньої армії. Вони стосувалися питань формування як офіцерського корпусу, так і особового складу військових підрозділів. Так, до керівництва своєї армії гетьман прагнув залучити різні за своєю національною приналежністю елементи: як національно свідомих українських офіцерів, так і професіоналів колишньої царської армії, навіть прихильників Білого руху. Наприклад, на вищі посади П. Скоропадський запрошував білогвардійських генералів О. Лукомського та П. Врангеля, однак вони відмовилися [55, с. 181; 56, с. 99].

Проте значна частина російських офіцерів, не задіяних у Добровольчій армії, погодилася служити в армії Української Держави. На думку гетьмана, таке поєднання різнопланових елементів у командному складі армії лише підвищить її боєздатність у протистоянні з основними ворогами – більшовиками. Потрібно вказати, що, комплектуючи офіцерський корпус із колишніх царських офіцерів, П. Скоропадський вирішував не менш важливу для держави проблему – соціалізацію колишніх військових та їх матеріальне забезпечення [2, с. 168]. Важливо зазначити, що у своїх «Спогадах» гетьман приділяє значну увагу питанню підготовки кадрових військових української армії, особливо унтер-офіцерів. Із цією метою він планував відкрити 5 кадетських училищ, однак зробити йому цього не вдалося [2, с. 160].

Проте не всі представники російського офіцерства висловили бажання вступати в гетьманську армію. За словами ініціатора створення в Україні білогвардійської Південної армії Г. Ліхтенбергського, частина офіцерства, розглядаючи режим гетьмана, як прокайзерівський, не могла спостерігати за «німецькими касками на вулицях Києва» і пробиралася з України на Дон та Кубань [34, с. 167]. Штабс-ротмістр Ю. Сльозкін у своїх спогадах писав, що більшість офіцерів колишнього 10-го гусарського Інгерманландського полку відмовилася вступати до 12-го кінного Полтавського полку, що формувався за Гетьманату. Викравши з полкової церкви штандарт своєї частини, 5 офіцерів, серед яких і автор спогадів, відправилися на Дон, щоб служити в Добровольчій армії генерала А. Денікіна [57, с. 125].

Другим важливим питанням стало формування й комплектація особового складу. Для його вирішення гетьман назвав два принципи, що по суті заперечували один іншого. Так, за першим основу армії мали становити заможні «хлібороби», що повинно не допустити потрапляння до збройних сил Української Держави розбещених більшовицькою пропагандою селян. Однак другий принцип передбачав загальну мобілізацію тих же селян, що мала проводитися в кілька етапів, довівши на січень 1919 р. чисельність армії до 300 тис. солдат та офіцерів. Потріб-

но сказати, що на практиці гетьман розпочав упроваджувати лише перший принцип. Зокрема із заможних селян заплановано створити Сердюцьку дивізію під командуванням генерала П. Клименка чисельністю в 5000 бійців [2, с. 159]. Однак, кількість добровольців із середовища заможних селян призовного віку, за спогадами сучасника, була незначною [58, с. 142].

У липні почалося формування Окремого Чорноморського козачого кошу [70, с. 58], який планувалося надати як допомогу Кубанській Раді. Проте у цій частині запанували антигетьманські настрої, і, як згадував командир 1-ї гарматної батареї К. Смовський, – Військове міністерство всіляко перешкоджало створенню коша [71, с. 99]. За Директорії це з'єднання розгорнуто в Чорноморську дивізію, яка, за свідченнями І. Криловецького, зазнала великих втрат у січні 1919 р. в боях з більшовиками [72, с. 223-224].

Наприкінці серпня прийнято рішення відновити формування Січових стрільців. Гетьман так описав це у спогадах: «Січовиків вирішено було відновити. До мене з'явився Коновалець, їхній голова, і дав формальну обіцянку вірно служити Україні й мені... Я вірив, що проти більшовиків вони будуть добре битися. Що ж стосується внутрішньої політики, то я дещо побоювався їх...» [2, с. 261]. Тут відчуття не підвело Скоропадського – у листопаді 1918 р. Січові стрільці стануть ядром антигетьманської повстанської армії.

Важливо зазначити, що гальмували саму мобілізацію не стільки відсутність добровольців, скільки страх перед потраплянням до лав армії військових, заражених більшовизмом. Зокрема планувалося відродити «козацький стан», щоб мати соціальну підтримку режиму в селах. Про це згадує у спогадах генерал М. Омелянович-Павленко, який двічі з цього приводу мав аудієнцію в гетьмана і повинен був очолити новостворений козацький кіш на Катеринославщині [13, с. 93-105].

Потрібно зауважити, що більшість тогочасних військових спеціалістів підтримували ідею гетьмана щодо формування армії з певного соціального прошарку, що не пронизаний анархією. Так, генерал П. Краснов у своїх мемуарах вказує, що на заваді широкій мобілізації у гетьманське військо стояла перспектива вступу до його лав чимало прихильників більшовизму [33, с. 77]. Більше того, порівнюючи створення армії на Дону та в «гетьманщині», П. Краснов слушно зауважив, що, маючи значний офіцерський корпус, П. Скоропадський неодмінно зіткнеться з нестачею рядових солдатів через відсутність реальної підтримки влади в селі.

Так, наприклад, військовий чиновник І. Бобариків, який за Гетьманату служив у Києві в 1-му окремому артдивізіоні, згадував, що склад

його батареї на 95 % становили офіцерів, 5 % – юнкери та студенти. У дивізіоні був лише один рядовий – старший писар [59, с. 169]. За свідченнями офіцера Г. Саковича, у складі 8-го армійського корпусу (штаб у м. Катеринославі) було лише 2 тисячі військових [73, с. 289]. Разом із тим у самому Катеринославі на обліку німецької влади перебувало близько 11 тисяч офіцерів колишньої імператорської армії [60, с. 296].

Радив гетьману відмовитися від загальної мобілізації та формувати військо з «міцних селян-хліборобів» й інший білогвардійський генерал – О. Лукомський [38, с. 200]. Однак найсуттєвіше проаналізував гетьманську політику щодо комплектації армії А. Денікін. Він зазначив, що обидва шляхи для Гетьманату є програвшими, адже і масова армія, і «хліборобські» загони із самого початку були б політично неблагонадійні [30, с. 162].

Окрім кадрового дефіциту і невизначеності з принципами формування армії, існували й інші перепони. Сам П. Скоропадський у мемуарах приділяв цьому питанню значну увагу. Він зазначає, що головною перешкодою в процесі формування власних збройних сил для нього стали не внутрішні проблеми, а позиція німецького командування. Так, представник німецької військової адміністрації генерал В. Гренер рекомендував гетьману створити загін із двох тисяч осіб для власної охорони та підтримання правопорядку в Києві. Всі інші функції армії, а саме недопущення перевороту та захист країни від більшовицької агресії візьмуть на себе німецькі та австро-угорські війська [2, с. 159]. Звичайно, П. Скоропадський добре розумів – така позиція німців викликана не стільки їх бажанням допомогти та позбавити Українську Державу зайвих витрат на армію, а страхом перед можливістю її використання проти них. Такі побоювання німців значно перебільшені, оскільки в будь-якому випадку окупаційні сили переважали військові можливості України.

Схожу думку на цю проблему висловлює і Д. Дорошенко – німці усіляко заважали прагненню гетьманського уряду «емансипуватися», і, відповідно, перешкоджали створенню збройних сил як дієвого чинника цього процесу [3, с. 333]. Такі ж погляди висловлювала переважна більшість мемуаристів із різних таборів, причому не лише обмежуючись констатацією факту, як то О. Черячукін, О. Лукомський та ін. [53, с. 170; 55, с. 180], а й із зазначенням причини – небезпечності виникнення національного війська для німецького панування в Україні [30, с. 146; 33, с. 77]. Генерал О. Лукомський згадував, що П. Скоропадський запевняв його у тому, що німці дадуть дозвіл на формування трьох українських корпусів, проте генерал до цього від-

нісся доволі скептично, відмовившись від посади військового міністра в гетьманському уряді [55, с. 181].

У своїх спогадах П. Скоропадський пише, що німецька сторона, намагалася нав'язати Українській Державі військо, сформоване в австрійських таборах із українських військовополонених, так званих «сірожупанників». Про останніх гетьман згадував: «У липні я бачив один зведений полк. Люди були, як я і очікував, непридатні. Офіцерський же склад мені сподобався» [2, с. 170]. Отже, П. Скоропадський небезпідставно сумнівався у їх бойових характеристиках та політичній благонадійності. Історія підтвердила його скептицизм.

**П. Скоропадський оглядає особовий склад дивізії Сірожупанників.
Фото, 1918 р.**

Невирішеною залишалась і проблема Чорноморського флоту: здобувши Крим, німці взяли флот під свій контроль, відкинувши усі пропозиції гетьманського уряду щодо передачі його українській стороні.

Проте, незважаючи на вищезгадані перепони, в Українській Державі все ж були наявні власні збройні сили. Розпочато формування 8-ми армійських корпусів, сердюцької дивізії, 4-х кінних дивізій, окремого корпусу прикордонної охорони та ін. За планом, збройні сили України мирного часу повинні налічувати 175 генералів, 15 тисяч офіцерів, 291 тисячу молодших офіцерів і солдатів. Як засвідчує у своїх мемуарах Д. Дорошенко, на жовтень 1918 р. українська армія нараховувала бли-

зько 65 тис. військових [3, с. 334]. Цю ж цифру називає у своїх спогадах і відомий військовий діяч часів Української революції М. Омелянович-Павленко [13, с. 96].

Однак подібні заходи по-різному оцінювалися сучасниками. Більшість політичних опонентів звинувачували П. Скоропадського в тому, що він замість створення української армії формував білогвардійську [61, с. 221]. Так, В. Винниченко писав, що гетьманський уряд «національно-свідомі елементи» в армії замінював на російські [9, с. 101]. З цим твердженням погоджується в спогадах Є. Маланюк – ад'ютант начальника оперативного відділу Генштабу Української Держави Є. Мешковського. Він писав, що для більшості військового керівництва Гетьманату характерною була «малоросійська бюрократичність та російська ворожість» [62, с. 300].

Відкрито критикували П. Скоропадського в антиукраїнській військовій політиці в своїх мемуарах П. Христюк та Є. Коновалець. Вони звинуватили гетьмана у збільшенні російської присутності в армії, а саме так званих офіцерських «добровольчих дружин» [10, с. 118; 11, с. 295]. Підтверджують цю інформацію і представники «єдиної та неподільної» – А. Денікін, який вважав командний склад армії Української Держави проросійським [30, с. 63] та В. Гурко [31, с. 216]. У своїх спогадах генерал В. Петрів також писав, що йому не раз пропонували різні посади в білогвардійських формуваннях Добровольчої, Астраханської, Донської армій, вербувальні бюро яких діяли у Києві за повної підтримки та сприяння гетьманської влади [21, с. 596].

Про те, що Київ від загонів Директорії у листопаді-грудні 1918 р. фактично захищали білогвардійські офіцерські дружини, детально розповідає у спогадах учасник тих подій Р. Гуль [63, с. 65-74].

Об'єктивно оцінюючи ці твердження, можемо зробити загальний висновок. Звинувачення щодо «антиукраїнізації» армії в цілому правильні, однак, на нашу думку, не є правильною їх мотивація в мемуарах. Гетьман і його штаб боролися не стільки проти українства, скільки проти своїх політичних опонентів, які могли використати ці підрозділи з їх ненадійністю, а також напіванархічністю та «отаманщиною», що створені ще Центральною Радою. Більше того, у дискусії про військові якості підрозділу та якості офіцерів ми більше схильні поділяти думку кадрового військового П. Скоропадського, аніж його цивільних опонентів – В. Винниченка та П. Христюка. Тому формування офіцерського корпусу з професіоналів, можна вважати більш правильним, ніж використання «національно свідомих» воєначальників без досвіду та спеціальної освіти. Зазначимо, що практика використання останніх за часів

Центральної Ради продемонструвала свою хибність. Більше того, не можна говорити про відсутність українців на керівних посадах. Достатньо згадати П. Клименка (Сердюцька дивізія), П. Болбочана (Запорізький корпус), Є. Коновальця (Окремий загін Січових стрільців) та ін.

Враховуючи все вищезгадане, можна зробити висновок, що, незважаючи на всі недоліки, перепони та прорахунки, українська армія в Гетьманській державі існувала. Іншою стороною є саме якість і боєздатність цієї армії. Як мемуари сучасників (Є. Коновальця, В. Кучабського, М. Могилянського, А. Денікіна, П. Краснова, В. Петріва та ін.), так й історичні реалії засвідчили її ненадійність, слабку боєздатність та недостатню підготовленість. І саме названі чинники, що вилилися у переході на бік Директорії більшості її підрозділів, призвели до падіння Гетьманату П. Скоропадського.

3.3. Зовнішні стосунки Української Держави

Значущим сегментом існування будь-якої держави є її зовнішня політика. Отже, дослідження висвітлення її в мемуарах є серйозним та необхідним завданням. Тим більше, що на відміну від внутрішньої політики, успіхи Гетьманату на міжнародній арені були досить значущими. Так, укладено дипломатичні відносини більш ніж із 20 державами світу, зокрема з країнами Четверного союзу; скандинавськими країнами; своїми безпосередніми сусідами: Польщею, Румунією, Військом Донським; низкою нейтральних країн. Звісно, на зовнішню політику Української Держави наклали відбиток тогочасні міжнародні реалії, зокрема Перша світова війна, що тривала. Саме вона завадила встановленню повноцінних стосунків із більшістю країн Антанти, що на листопад 1918 р. стало вирішальним і для самого Гетьманату.

Потрібно сказати також, що від початку свого виникнення гетьманський уряд перебував у прямій залежності від кайзерівської Німеччини та Австро-Угорської імперії, війська яких розміщувалися на території України. Саме це й визначило основний вектор зовнішньої політики. Як зазначав міністр закордонних справ Д. Дорошенко, мемуари якого є важливим джерелом з історії зовнішніх відносин Гетьманату, співпраця з Німеччиною була не лише основним питанням зовнішньої політики, а й питанням існування держави, як такої [3, с. 278]. Це підтверджують і спогади Денікіна, який підкреслює, що міжнародні відносини України залежали від німців. При цьому він посиляється на заяву німецького міністра фінансів Гінце, який, виступаючи у рейхстазі, констатував, що наміри гетьмана лояльні, а плани відверто зрозумілі [30, с. 60].

Наявність такої залежності від стосунків із Німеччиною дозволяє деяким опонентам Гетьманату взагалі заперечувати існування дипломатичних взаємин з цією країною, вважаючи при цьому Українську Державу «німецькою колонією». Однак, на нашу думку, таке твердження є досить поверховим, а мемуари представників прогетьманських сил засвідчують існування повноцінних дипломатичних відносин між країнами. Саме перебування в Україні кайзерівського уповноваженого посла Мумма і в Берліні українського посла Штейнгеля підтверджують цей факт. Тож, принаймні офіційно, Німеччина розглядала Українську Державу як суверенний суб'єкт міжнародних стосунків. Здійснювалися і державні візити перших осіб. В цілому ж за період Гетьманату відбулося три офіційних візити у Німеччину: у серпні Берлін відвідав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, у вересні сам гетьман П. Скоропадський зустрічався з кайзером Вільгельмом II, а у жовтні 1918 р. відбувся візит міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Особливе значення, зрозуміло, мав візит гетьмана, який він детально описує у своїх «Спогадах» [2, с. 265-274].

**Зустріч кайзера Вільгельма II та гетьмана П. Скоропадського.
Берлін, вересень 1918 р.**

Позитивно оцінюють цей візит Скоропадського навіть опоненти Гетьманату, зокрема М. Шкільник [51, с. 281]. Значущим для України був і візит у Берлін Д. Дорошенка, під час якого Німеччина підтримала право України на Холмщину, але падіння Гетьманату та революція у самій Німеччині знівелювала ці результати [3, с. 370-371].

Союз П. Скоропадського з Німеччиною схвально оцінює Є. Чикаленко. У його щоденнику чітко простежується авторська «германофільська» орієнтація зовнішнього вектора України. Після приходу кайзерівських військ відзначає, що німці «через кілька десятків років зроблять з нашого народу культурних людей» [8, с. 86]. Він був упевнений, що Києву необхідно «твердо держатись тільки германської орієнтації і всячески пильнувати, щоб німці без перешкод могли забирати собі з України хліба, скільки їм треба», виправдовуючи це тим, що Україна з часом під захистом Німеччини позбавиться впливу більшовицької ідеології і стане самостійною державою [8, с. 129].

Стосунки ж у господарських сферах із Берліном також не були однозначними. Зокрема Д. Дорошенко вказує, що завдяки діяльності міністра фінансів О. Ржепечького Українській Державі вдалося встановити валютний паритет із Німеччиною, закріпивши курс карбованця до марки як 1 до 1,3 [3, с. 333]. Однак в інших сферах таке співвідношення було відсутнім, або суто номінальним. Баланс між імпортом та експортом був явно на користь імпорту, адже до Німеччини вивозилася значна частина українських товарів, передусім продовольства ще за Брестською угодою.

М. Шкільник, який працював у Міністерстві торгу і промисловості, відзначав, що австро-німецька влада фактично унеможливила контроль над продукцією, що вивозилася з України. У прикордонній смузі митники не допускалися до вагонів, біля яких виставлялися німецька охорона [51, с. 88].

У той же час ввезення в Україну німецьких товарів було незначним: вироби хімічної промисловості, книги, аптекарські товари [52, с. 224]. Ввезення ж деяких товарів, яке хоч і обумовлено двосторонніми договорами, зокрема вугілля та сільськогосподарських машин, фактично так і не відбулося [3, с. 332].

Про залежність Гетьманату від Німеччини свідчать, на думку ряду мемуаристів, й офіційні візити в Німеччину, про які говорилося вище. При цьому критикували П. Скоропадського не лише опоненти з боку більшовиків, білогвардійців та соціалістів, які вважали цей візит поїздом «лакея» до «справжнього господаря України» [31, с. 212], а й деякі прихильники. Так, В. Зеньківський вважав, що від візиту гетьмана мо-

жна відмовитися, адже залежність від німців на вересень 1918 р. значно зменшилася. До того ж цей візит остаточно зруйнував можливість майбутнього порозуміння з державами Антанти [5, с. 164]. Аналогічної думки дотримувався і М. Могилянський [6, с. 102]. Значно меншої критики у спогадах зазнали візити у Берлін Ф. Лизогуба та Д. Дорошенка.

Саме нерівномірність економічних відносин між державами дозволяє ряду мемуаристів доводити ідею повної залежності Гетьманату від німецької влади. Так, Л. Троцький стверджував, що за П. Скоропадського Україна стала австро-німецькою колонією [64, с. 131]. Такої ж думки дотримувався і головний політичний опонент Л. Троцького – А. Денікін [30, с. 48], а також інші мемуаристи, зокрема В. Винниченко та Г. Ліхтенбергський [9, с. 26; 34, с. 168].

Однак, якщо з позицій політекономії їх твердження правильні, адже метрополія обов'язково використовує ресурсний потенціал колоній, то з позицій теорії міжнародних стосунків вони помиляються, оскільки наявність дипломатичних представництв презентують Україну як окремих суб'єкт міжнародних стосунків. Більше того, існують і факти успішного захисту українських інтересів гетьманом від свавілля окупаційної влади, зокрема повернення миколаївських верфей під контроль українського уряду після офіційного звернення до Берліна [2, с. 251].

У схожому руслі розвивалися відносини з Австро-Угорщиною. Критикуючи дії німців у селах, і П. Скоропадський, і Д. Дорошенко зазначають, що австрійці діяли ще жорстокіше і безцеремонніше стосовно місцевого населення [2, с. 151; 3, с. 281]. До того ж у сфері торгівлі Австрія могла запропонувати Україні навіть менше, ніж Німеччина: лише тютюн та сірники, яких і в Україні було вдосталь [3, с. 332]. Зі значних обсягів поставок, М. Шкільник відзначив лише 700 вагонів солі та 25 вагонів емальованого посуду [51, с. 89].

Особливого значення у взаєминах з Австро-Угорщиною набував згаданий П. Скоропадським факт, що австрійці прагнули замінити його, як німецького ставленика, на власного «гетьмана» – Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) [2, с. 227]. Про підготовку перевороту з метою проголошення гетьманом австрійського кандидата згадують у своїх мемуарах один із лідерів ЗУНР Л. Цегельський [23, с. 154-155] та воєначальник УНР В. Петрів, причому останній називає серед заколотників командира Запорізького корпусу П. Болбочана. За свідченням мемуариста, П. Болбочан запропонував В. Петріву зі своїм полком стати на бік протигетьманського виступу. Генерал цю ідею не підтримав і від участі відмовився [21, с. 547-548]. А незабаром Вільгельма Габсбу-

рга із січовиками відкликано на Буковину. Отже, і Л. Цегельський, і В. Петрів зазначають, що ця авантюра завершилася нічим.

За спогадами Д. Дорошенка, доволі дружніми виявилися стосунки з Болгарією, посол якої І. Шишманов (зять відомого українського діяча М. Драгоманова) щиро переймався українськими справами. Посол же від Туреччини прибув у Київ лише у вересні 1918 р. [3, с. 276].

Важливою складовою зовнішнього курсу Української держави стало налагодження та функціонування в країні іноземних дипломатичних представництв. Зокрема мемуарні свідчення відображають українсько-фінські відносини. У спогадах міністра закордонних справ Гетьманату Д. Дорошенка їм приділено лише декілька рядків. Так, керівник зовнішньополітичного відомства згадував, що посол Фінляндії Гуммерус зі щирою приязню ставився до українців, живо цікавлячись успіхами нашого культурно- національного життя. «Консулами до Києва призначено Р. Вальдена, до Одеси – Г. Серлакіуса» [3, с. 277]. У спогадах П. Скоропадського про це згадок взагалі немає, хоча за свідченням Гуммеруса, 26 серпня 1918 р. відбулося урочисте представлення фінської місії гетьману в його резиденції. Скоропадський жваво цікавився у посла діяльністю К. Маннергейма, з яким разом колись служили в Кавалергардському полку [37, с. 64].

Набагато інформативнішими щодо становлення дипломатичної служби Фінляндії в Україні є мемуари самого Германа Гуммеруса (1877-1948) – фінського громадського діяча, історика, посла в Києві за часів Гетьманату. Саме за його ініціативи відбулося налагодження дипломатичних відносин між Фінляндією та Україною. Актуалізувало це питання, як проголошення Центральною Радою в листопаді 1917 р. УНР, так і фінським парламентом 6 грудня незалежності Фінляндії. Гуммерус у мемуарах відзначив, що вів наполегливі розмови про встановлення дипломатичних зв'язків із прем'єр-міністром країни П. Сфінгювюдом та представником Фінляндії у Петрограді К. Енкелем. Але справу перервав радянський наступ проти УНР. Це питання вдалося вирішити вже за часів Гетьманату П. Скоропадського у 1918 р. Причому ініціаторами встановлення дипломатичних і торговельних відносин виступили фінські підприємці, зокрема «Товариство фінських паперових заводів», які були зацікавлені у збуті своєї продукції та одержанні продовольства із України. Два представники цього товариства: генерал-майор Р. Валден та полковник Й. Серлакіус виявили бажання особисто прибути в Україну. Перший став консулом у Києві, другий – в Одесі. Очолив дипломатичну місію у Києві Г. Гуммерус. «Таким чином, втручання крупного промислового капіталу в цю справу допомогло її вирішенню» [37, с. 40].

Г. Гуммерус – автор спогадів про україно-фінські відносини у 1918 р.

22 серпня вже сам автор спогадів прибув до Києва, але в столиці України всюди відчувався вплив німецької військової адміністрації. Проте, Гуммерус відзначив, що завдяки підтримки Берліну встояла Фінляндія, і німецька допомога також сприяла визволенню України від більшовиків, держава «продовжувала існувати під опікою свого рятівника» [37, с. 63]. На жаль, і це мемуарист визнає, його країну цікавили виключно торговельні стосунки з Україною, щоб полегшити продовольчу кризу в Фінляндії. Діяльність місії розпочалася перемовинами із міністрами Української Держави: торгівлі – С. Гутника, фінансів – А. Ржепецького, продовольства – С. Гербеля. Переговори виявилися нелегкими, для підтримки фінської місії до Києва прибув цукрозаводчик А. Алфтан. Нарешті, 20 вересня угоду підписано. «Товариство фінських паперових заводів» мало поставити від 600 тисяч до 1 млн пудів паперу. Визначено співвідношення: за один пуд українського цукру – чотири пуди паперу [37, с. 76]. Представники товариства Й. Серлакіус та Р. Валден, відкрили контори у Києві, Одесі, Харкові.

Однак, «результат досягнутої з такими труднощами цукрово-паперової угоди дорівнював нулю» [37, с. 78]. Німецьке «Центральне закупівельне товариство» заявило протест, адже з Берліном не узгодили умови угоди і перевезення товарів через окуповані території. За транзит продукції через

контрольовані Німеччиною землі від Фінляндії почали вимагати постачання вершкового масла. В листопаді 1918 р. справу уладнали, але перевезення товарів стало вже неможливим. Німеччина, за умовами перемир'я із державами Антанти, почала евакуацію своїх військ із України. Перша партія паперу в 1750 тон, яку фінська сторона встигла доправити до Риги, в січні 1919 р. потрапила до наступаючих радянських військ [37, с. 79]. Жодного вагону цукру Фінляндія так і не одержала.

28 січня 1919 р., в умовах наступу більшовиків, фінська місія залишила Київ. Незабаром Гуммерус повернувся до Фінляндії і став працювати там у Міністерстві закордонних справ. Головною причиною поразки Української революції він назвав небажання країн Антанти надати військову допомогу українському уряду [80, с. 35].

Інакше розвивалися відносини Української Держави з країнами Антанти. Причиною цього стало те, що Україна по суті стала союзником Центрального блоку, відповідно розглядаючись Антантою як ворог. Потрібно також зауважити, що на встановлення повноцінних стосунків із країнами Антанти у гетьманської адміністрації практично не було часу: сама можливість таких контактів виникла лише восени 1918 р., коли Німеччина й Австро-Угорщина напередодні своєї поразки у війні зменшили контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою України.

Однак ще з початку існування гетьманського уряду деякі його представники намагалися зберегти хоча б можливість подальшого розвитку взаємин з Антантою, і ці тенденції лише посилювалися. Достатньо згадати критику українськими політиками візиту гетьмана у Берлін, про що сповіщалося вище. Про бажання встановити стосунки з Антантою ще влітку 1918 р. писав і Д. Дорошенко [3, с. 273].

Проте реальна можливість цього виникла лише в жовтні. Першою спробою налагодження контактів стала зустріч українського дипломата І. Коростовця з представниками Англії та Франції в Яссах. Проте її результати були невтішними – англійці оголосили Гетьманат втіленням «німецьких планів», а французи взагалі вказали на безперспективність гетьманського правління, який має поступитися об'єднаному російському уряду [3, с. 275]. І хоч І. Коростівцю вдалося розпочати переговори та досягнути погодження країн Антанти про надання гетьману допомоги після відходу німців, однак вимоги з боку Антанти досить значні, та й самі обіцянки – умовні. Лише дипломати США позитивно віднеслися до української делегації та готові надати підтримку гетьманській Україні.

Потрібно сказати, що сам П. Скоропадський недооцінював можливі труднощі у процесі встановлення відносин з Антантою, і тому висловлює подив із того приводу, що Париж та Лондон негайно не встанови-

ли дипломатичні стосунки з Києвом та не направили своїх офіційних представників [2, с. 301].

Д. Дорошенко – міністр закордонних справ Української Держави, автор мемуарів «Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.)».

Останнім сподіванням гетьмана на Антанту стала висадка її військ на Півдні України. 22 листопада французький дипломат Е. Енно сповістив гетьмана, що союзники нададуть йому підтримку, але сам, неважаючи на очікування П. Скоропадського, у Київ так і не поїхав [2 с. 305-306]. Відтак усі розрахунки на підтримку з боку Антанти не справилися і, відповідно, доля гетьманського режиму була вирішена. Стосунки з Антантою таким чином можна об'єктивно вважати проваленими.

Яскравим зразком багатовекторності зовнішньої політики Гетьманату є її стосунки з різними політичними утвореннями, що сформувалися на території колишньої Російської імперії. Передусім до таких суб'єктів необхідно віднести Добровольчу білогвардійську армію генерала А. Денікіна, Військо Донське генерала П. Краснова, а також більшовицьку Росію. Ці утворення, різнопланові за своїми політичними орієнтирами, напряму межували з Українською Державою і, відпо-

відно, змушені були контактувати з нею. Ці стосунки знайшли своє відображення і в мемуарній літературі.

Найскладнішим у висвітленні є питання про наявність й інтенсивність контактів Гетьманату з радянською Росією. Ці дві держави по суті виступали антагоністичними суб'єктами практично у всіх сферах життя: економіці, політиці, баченні перспектив взаємного існування. І представники Гетьманату, і більшовицькі мемуаристи не приховували того факту, що обидві держави були ворожими одна одній. Проте, таке бачення не виключило наявність зв'язків між ними. Сам П. Скоропадський у своїх спогадах заперечував наявність будь-яких стосунків його адміністрації з більшовиками, за винятком відновлення двох залізничних маршрутів: Київ – Москва та Київ – Петроград [2, с. 229]. У цьому твердженні більше політики, ніж відображення історичної реальності: гетьману не вигідно висвітлювати наявність контактів із головним ворогом його держави. Більш детальну інформацію нам надає в своїх мемуарах інший діяч гетьманського уряду Д. Дорошенко. Зокрема він згадує про зустріч у травні 1918 р. більшовицької делегації, очолюваної Х. Раковським, та гетьманського представництва на чолі із сенатором С. Шелухіним. Під час неї укладено прелімінарний договір, за яким держави не лише визнавали одна одну, а й мали відкрити консульства та вирішити ряд важливих питань, зокрема вільного переміщення громадян та стабілізації залізничного сполучення [3, с. 286-287]. Варто зазначити, що, незважаючи на критику сучасників, зокрема П. Краснова [33, с. 78], деякі пункти цієї угоди виконані. Особливого успіху вдалося досягнути в питанні відкриття консульств (у Петрограді та Москві – українських, в Харкові та Одесі – радянських), і захисту інтересів українців у РСФРР, чого не зміг уникнути у своїх «Спогадах» і сам П. Скоропадський [2, с. 229].

Міністр закордонних справ Гетьманату також зазначає, що більшовицька делегація перебувала в Києві до жовтня 1918 р., виконуючи по суті функції посольства. При цьому головним питанням, яке обговорювалося між двома делегаціями, стала проблема спірних прикордонних земель. Однак воно не було остаточно вирішено [3, с. 288]. Кордон між двома державами так і не було встановлено, що робило подальший розвиток відносин майже безперспективним. Не вирішено також й інші питання, навіть ті, що визначено в договорі, зокрема припинення військових дій, повернення в Українську Державу рухомого складу залізниць тощо. На думку Д. Дорошенка, це здійснено свідомо. Делегація Х. Раковського штучно затягувала переговори, вичікуючи слушного моменту для організації протигетьманського повстання [3, с. 290]. На це вказує в своїх мемуарах і А. Денікін, який стверджував, що ге-

тьманській службі безпеки вдалося викрити два більшовицьких підпільних центри у Києві та Одесі, що працювали в тісному контакті з радянською делегацією [30, с. 61].

Більшовицька делегація, що важливо, сподівалася не лише на власні сили. Так, Х. Раковський уклав таємну угоду з представниками української протигетьманської опозиції, зокрема з В. Винниченком. За нею більшовики мали визнати будь-яку владу, що сформується в Україні після падіння Гетьманщини, а Винниченко, своєю чергою, мав сприяти легалізації діяльності комуністичної партії, про що він і вказав у мемуарах [9, с. 158].

**«Мефистофель із Кремля» – карикатура О. Вороньцького
на радянського лідера Л. Троцького
(журн. «Донская волна» 1918 р.)**

У контексті питання взаємин гетьманської адміністрації з більшовиками цікавими є згадки багатьох мемуаристів про те, що на заваді боротьби голови МВС Української Держави І. Кістяківського з радянським підпіллям стала німецька адміністрація, яка вимагала від гетьмана не лише звільнити всіх заарештованих більшовиків, а й відправити у відставку самого І. Кістяківського [30, с. 61; 6, с. 101]. Однак автори не дають пояснень причини такої позиції німців, що свідчить про

те, що сучасники, навіть ті, які посідали певні державні посади, не обізнані з усіма обставинами таємних стосунків між Німеччиною та радянською Росією.

Із поверненням делегації Х. Раковського у Москву в жовтні 1918 р. дипломатичні відносини між Гетьманатом і РСФРР припинилися. Однак вищенаведені факти свідчать, що уряд Української Держави прагнув, хоч і не дуже успішно, стабілізувати свої відносини навіть із очевидними й задекларованими ворогами.

Ще більш тісними та дієвими стали взаємини уряду П. Скоропадського із силами, чії політичні позиції наближені до гетьманських, і з якими Гетьманат мав спільного ворога – більшовиків. У першу чергу до таких сил потрібно віднести Добровольчу армію та Військо Донське. Маємо зазначити, що стосунки з цими політичними утвореннями розвивалися неоднозначно. Так, перший командувач Збройних Сил Півдня Росії (ЗСПР), генерал М. Алексєєв розглядав Гетьманат як свого союзника. Аналогічно до білих ставився і П. Скоропадський, який у мемуарах згадує про те, що й алексєєвці, й гетьманці роблять єдину спільну справу [2, с. 226].

Інакше ставився до Гетьманату наступний керівник Добровольчої армії генерал-лейтенант А. Денікін. На відміну від попередника, як зазначає П. Скоропадський, денікінці відразу розпочали активну агітацію, ворожу Українській Державі [2, с. 226]. Причину цього пояснює в своїх мемуарах сам А. Денікін, який зазначає, що «сепаратизм» гетьмана заважав доктрині «єдиної та неподільної Росії» [30, с. 59]. Однак таке протиріччя доктрин, на відміну від протиріч із більшовиками, не призвело до відкритої війни між Добровольчою армією і Гетьманатом. Ця війна не вигідна обом сторонам, особливо Білій армії, що вела важкі бої з радянською Росією. До того ж А. Денікін не вважав ідею Гетьманату відкрито ворожою «російській ідеї», враховуючи історичний досвід стосунків між Гетьманщиною і російським урядом у XVII ст. Для нього існування держави Скоропадського виглядало більш привабливим, аніж загроза загарбання України більшовиками чи «українськими напівбільшовиками», тобто С. Петлюрою та В. Винниченком [40, с. 172-173]. Білогвардійці розглядали гетьманську Україну як джерело постачання офіцерських кадрів для своїх армій, у той же час вважали неприпустимим надавати Україні хоч якусь автономію. Варто також зазначити, що для війни з Гетьманатом у А. Денікіна не було вільних збройних сил, адже вся його армія нараховувала тоді до 40 тис. солдатів і офіцерів та була задіяна проти більшовиків.

По іншому ставився до відносин із білогвардійцями П. Скоропадський. Він прагнув стати союзником Добровольчої армії і

просив про посередництво у цьому питанні отамана Всевеликого Війська Донського П. Краснова [33, с. 83]. Однак сам гетьман у мемуарах не згадує про причини свого бажання укласти союз із «білими силами». Проте його заходи у цьому напрямку є досить очевидними.

Пояснення дає П. Краснов. У спогадах він пише, що 20 травня 1918 р. на станції Скороходово відбулася його зустріч із гетьманом. П. Скоропадський заявив про необхідність об'єднаних дій урядів України, Кубані, Криму, Дону та Грузії проти більшовизму. Проте прихильник «єдиної неподільної Росії» А. Денікін цю пропозицію тоді не підтримав [33, с. 79]. Не менш очевидним є і факт наявності дипломатичних відносин між цими силами. У мемуарах як П. Скоропадського, так і А. Денікіна є згадки про наявність офіційних представників: полковника Кислова [2, с. 226] та генерала Ломовського [30, с. 172]. Відносини з Військом Донським мали союзницький характер – про це свідчила угода від 27 червня 1918 р., за якою гетьман надавав допомогу зброєю отаману П. Краснову.

Стосунки з Білою армією особливо активізувалися в листопаді – грудні 1918 р., коли гетьман розпочинає відкриті переговори про спільні дії Війська Донського, армії Української Держави та Добровольчої армії проти більшовиків, по суті передаючи усе командування над цими арміями А. Денікіну. Це дало опонентам гетьмана у своїх мемуарах відкрито звинуватити П. Скоропадського в антиукраїнстві та прихильності до великодержавної ідеї [10, с. 119]. Однак саме об'єднання так і не відбулося, а про повне злиття держав в єдину імперію не йдеться ні в мемуарах П. Скоропадського, ні А. Денікіна.

Неоднозначними були взаємини з Кримом. Колишній міністр закордонних справ Української Держави у спогадах писав, що уряд намагався поширити свою юрисдикцію і на Крим. Проте там проросійські сили утворили крайовий уряд на чолі з генерал-лейтенантом М. Сулькевичем [3, с. 298]. Д. Дорошенко на засіданні Ради міністрів Гетьманату настояв на проголошенні «митної війни» з Кримом. Економічна блокада дала свої результати – до Києва прибула кримська делегація, тиждень велися переговори. Як зазначає мемуарист, Криму запропонували внутрішню автономію (свій парламент та військо) у складі України [3, с. 301]. Однак падіння Гетьманату перекреслило цю справу.

Отже, можемо підсумувати вищесказане. Взаємини Гетьманату з Білою армією будувалися на основі рівноправності та союзництва, хоча результати їх були не більш якісними, аніж стосунки з більшовиками. Ні тим, ні іншим так і не вдалося зробити уряд Української Держави своєю маріонеткою. Сам характер стосунків з обома російськими

політичними центрами наглядно демонструє їх спільні риси: і більшовики, і «білі» розглядали Українську Державу як тимчасове явище, а уряд Гетьманату – як ворога ідей «світової революції» або єдиної Російської імперії, й тому повноцінні мирні взаємини між ними були неможливі.

У листопаді 1918 р., в умовах розпаду Австро-Угорщини, в Східній Галичині розпочалася боротьба за українську державність. 9 листопада у Львові сформовано уряд – Тимчасовий державний секретаріат (13 листопада буде проголошено ЗУНР), перед яким відразу постало головне завдання – якнайшвидше отримати допомогу проти поляків із Наддніпрянської України. До Києва галицька делегація прибула лише 11 листопада – в день, коли Німеччина, головна тогочасна зовнішня опора Гетьманату, підписала Комп'єнське перемир'я, капітулювавши перед державами Антанти у Першій світовій війні. Гетьман Скоропадський прийняв делегатів досить привітно і відразу заявив, що допомогу (броневих автомобілів та важка артилерія) надасть, однак зауважив, що не хоче офіційного оприлюднення своєї участі в цьому конфлікті, пропонував зробити так, наче допомога прийшла без його відома [23, с. 79]. Причини такої поведінки зрозумілі: перемога Антанти вже була реальною справою і, відповідно, пошук порозуміння із нею ставав ключовою необхідністю. Через це пряме втручання у внутрішні справи колишньої Австро-Угорщини могло бути сприйнятим переможцями як виклик. І питання нових державних утворень на теренах монархії Габсбургів мало однозначно вирішуватися на мирній конференції держав Антанти.

Таким чином, комплексний аналіз мемуарних свідчень щодо різних аспектів внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманату, дозволяє зробити низку висновків. Так, незважаючи на неоднорідне висвітлення сучасниками тих чи інших подій, бачимо, що період існування Гетьманату визначався сталою політичною лінією, спрямованою на задоволення основних потреб як держави в цілому, так і тих соціальних верств, які представляв Гетьманат – селян-хліборобів, сільську буржуазію, поміщиків та підприємців. Реформи, розпочаті гетьманським урядом, незважаючи на свою незавершеність, дали певний результат. Він позначився стабілізацією української економіки та недопущенням такої економічної розрухи та голоду, що відбувалися в 1918 р. у радянській Росії. Також урядові Української Держави вдалося вирішити ряд важливих проблем, насамперед, в галузі культури, освіти та науки, чого не могли не визнати в спогадах навіть опоненти П. Скоропадського.

Звичайно, в своїй діяльності гетьманський уряд не зміг уникнути й негативних факторів: це і селянський повстанський рух, і відсутність сталих союзницьких стосунків із державами Антанти, що могли сприяти існуванню Української Держави, і, що головне – відсутність порозуміння в самому українському суспільстві, яке й призвело до перемоги Директорії в грудні 1918 р. та падіння Гетьманату. Причини й наслідки цього по-різному висвітлюють і прихильники, і опоненти П. Скоропадського.

3.4. Мемуаристика про падіння Гетьманату

Заміна Гетьманату Директорією в Україні викликало зацікавленість у сучасників не менше, аніж прихід П. Скоропадського до влади. Так, у своїх мемуарах сам П. Скоропадський вважає основною причиною нестабільності в державі й, відповідно, падіння свого режиму діяльність в Україні колишніх членів Центральної Ради, які прагнули будь-якими засобами повернутися до влади. Не менш шкідливим, на його думку, були більшовицька агітація, а також діяльність солдат і офіцерів, розпущених німцями українських військових підрозділів. Не уник гетьман і звинувачення щодо дій поміщиків, які своєю жорстокістю підштовхнули селян до антигетьманських повстань [2, с.164].

Близькі до аргументів П. Скоропадського думки в своїх мемуарах висловлюють і його прихильники. Так, М. Могилянський робить спробу визначити головні та другорядні причини. До перших він відносить жорстокість офіцерів-карателів, що не пов'язані з гетьманським урядом, однак відштовхнули від Гетьманату селянство, а до інших – ліву агітацію як з боку більшовиків, так і від українських соціалістів, які вдало змогли використати настрої селян [6, с. 99]. Репресії проти селянства як головну причину падіння Гетьманату називають і Д. Дорошенко, і В. Зеньківський. Однак, на їх думку, винні в цьому не стільки каральні офіцерські загони, скільки німецькі та австро-угорські війська, які й підштовхнули селян до більшовизму [3, с. 279; 5, с. 129].

Деякі інші фактори називає ще один ідеологічний прихильник Гетьманату Є. Чикаленко. 1 листопада 1918 р. він зустрівся з гетьманом і, якщо вірити щоденнику, відверто вказав П. Скоропадському на його політичні прорахунки: 1) відсутність національного, а не проросійського уряду, який дискредитував гетьманську владу в українських очах; 2) запізнення з проведенням аграрної реформи, яка була ключовим питанням української революції; 3) відсутність регулярної, боєздатної армії, яка б мала стати основою суверенної держави [8, с. 192-193]. Далі у доволі різкій формі Є. Чикаленко розповів П. Скоропадському про антиукраїнську діяльність військового міністра О. Рогози, який активно фор-

мував у Києві російські офіцерські частини, що «як тільки німці вийдуть звідсіля, то скинуть і Вас пане гетьмане, і Українську Державу» [8, с. 192-193]. У відповідь П. Скоропадський сказав, що поки тут перебувають німці, Україну встигнуть визнати незалежною більшість європейських держав. Отже, аудієнція завершилася «прохолодно».

Інакше трактували причини успішності перевороту представники опозиції. Вони, на відміну від опонентів (за виключенням Є. Чикаленка), вказують, що причиною повстання стали не дії непідконтрольних Гетьманату сил: офіцерів-карателів та окупантів, а сама внутрішня політика уряду П. Скоропадського. Так, В. Винниченко [9, с. 70-71], І. М'якотін [32, с. 222], П. Христюк [10, с. 53-56] називають причинами незадоволення народних мас укази та розпорядження існуючої влади. Не уникають опоненти і відкритих звинувачень у підтримці гетьманським урядом дій офіцерських загонів [16, с. 188-189]. Поміщицьку реакцію і жорстоке придушення селянського руху причиною падіння Гетьманату вважав і А. Денікін [30, с. 53].

**Є. Чикаленко - український громадський діяч,
автор спогадів та щоденника
про революційні події 1917-1920 рр. в Україні.**

Отже, ми бачимо, що і апологети, і супротивники П. Скоропадського однак називають головною причиною падіння Української Держави жорстокі репресії проти селян, незалежно від того, хто і як їх прово-

див: гетьманські охоронці, поміщицькі загони чи австро-німецькі військові. Саме такі дії остаточно розірвали нетривкий союз гетьмана з селянством, підштовхнувши останніх до «лівого» табору.

Такі висновки підтверджені й історичними фактами, і мемуарами сучасників. Так, М. Ковалевський відверто зазначав, що протигетьманський рух у грудні 1918 р. став загальноселянським. При цьому він був спрямований не лише проти гетьмана, а й проти поміщиків, яких карали за репресії, змушуючи останніх тікати з маєтків, щоб сховатися від народної помсти [12, с. 493–494]. П. Скоропадський у своїх мемуарах, не маючи можливості заперечити селянський характер виступів, спробував його обмежити лише незаможними селянами, вказуючи, що ті, хто мав власність, участі у боротьбі проти нього не брали. Однак таке виправдання є лише спробою самозахисту. Інші мемуаристи засвідчують, що протигетьманський рух багаточисельний і охоплював майже всі верстви селянства. Більше того, він розвивався стихійно і не був породженням свідомої діяльності опозиції [65, с. 42; 30, с. 53; 14, с. 78].

Аналогічно описують повстанський рух і представники інших політичних сил, прихильники більшовизму О. Альошин та Г. Калита [27; 28], анархіст Н. Махно [41, с. 258], український соціаліст М. Дорошенко [47, с. 23]. Всі вони хоч і називають основною соціальною базою противників Гетьманату селянство, проте погоджуються з наявністю певних груп заможних хліборобів, що не підтримували цей рух. Ураховуючи таку однастайність мемуаристів, можемо погодитися з цим фактом як об'єктивно реальним. Мемуаристи неодноразово наголошують і на жорстокості, з якою діяли повстанці, виступаючи проти режиму П. Скоропадського. Цю думку поділяють не лише прихильники Гетьманату, як-то М. Могилянський [6, с. 99], а й їх опоненти [47, с. 18; 53, с. 213]. Зокрема Ю. Тютюнник, розповідаючи про повстанський рух на Звенигородщині, згадував, що «селяни нищили всіх, хто хоч трохи був схожий на «карателя-кадета», тобто носив старшинську уніформу» [14, с. 79].

Однак всі селянські виступи, що відбулися до кінця листопада 1918 р., завершилися поразкою, що свідчить про відсутність у їх середовищі організованості, підтверджує їх стихійний характер і демонструє певну силу Гетьманату. Коли ж після початку евакуації німців, підтримка Гетьманату зменшилась, а поява єдиного протигетьманського центру – Директорії – скоординувала їх дії, перемога селянства стала реальною. Так, більшість мемуаристів пояснюють перші поразки повстанців німецьким військовим втручанням, однак деякі все ж намагаються показати об'єктивні причини. Наприклад, В. Винниченко називає причинами перших поразок селян недостатність озброєння, розрізненість заго-

нів, відсутність єдиного керівного центру та загальних організуючих гасел [9, с. 72, 88]. Саме ці фактори, і є доволі об'єктивними, і що головне – саме вони пояснюють і причину швидкої перемоги Директорії, яка зуміла усунути більшість із попередніх прорахунків.

Значна частина мемуаристів, зокрема П. Дяченко та П. Христюк, вказують на перехід без будь-якого опору на бік Директорії значної кількості гетьманських військових формувань [66, с. 26-27; 10, с. 136-137]. Потрібно сказати, що не лише лозунги Директорії прискорили повстання та зумовили його перемогу. Ще у серпні 1918 р. прем'єр-міністр гетьманського уряду Ф. Лизогуб в інтерв'ю німецькій пресі натякнув на можливість федеративного зв'язку України з майбутньою небільшовицькою Росією [7, с. 87]. Стурбований цією заявою голова Української телеграфної агенції, Д. Донцов радив гетьману відправити Ф. Лизогуба у відставку. Однак П. Скоропадський завірив, що він є і буде самостійником, а про заяву прем'єра нічого не знає [7, с. 88]. Наскільки був із ним відвертим гетьман, Д. Донцов у своєму щоденнику не коментує. Проте через 2 дні, побачивши у приміщенні Українського клубу гучний бал, зробив характерний запис: «думав про танець на вулкані» [7, с. 89].

Навіть і сам П. Скоропадський визнавав, що головним поштовхом до повстання стала його остання «грамота», проголошена 14 листопада. Вона й визначала майбутнє України як складової частини загальноросійської федерації [2, с. 302]. Варто зазначити, що цю думку поділяють і прихильники гетьмана, як-то Д. Дорошенко [3, с. 379], так і його опоненти з «лівого табору» – І. Мазепа [18, с. 59], М. Ковалевський [12, с. 531], П. Христюк. Останній охарактеризував «грамоту» П. Скоропадського, як повну ліквідацію української державності [10, с. 121]. Д. Донцов констатував: «соціалістичні круги ненавиділи гетьмана за те, що він став гетьманом самостійної України, а ж відійшов від нього з жалем за те, що (по тій грамоті) він перестав ним бути» [7, с. 39].

Перехід до проросійської політики, як причину загального протигетьманського повстання, називає у своїх мемуарах і А. Денікін [30, с. 56]. А Чикаленко із сарказмом писав, що завдяки ідеї федерації П. Скоропадський незабаром замість гетьмана стане командуючим якоїсь російської армії. Проте провину за це він покладає на соціалістів, які не змогли досягти компромісу з гетьманським урядом і готують повстання. А «всякі повстання ведуть тільки до деморалізації, до руїни, до анархії, але таким честолюбцям, як Винниченко, Петлюра до цього байдуже» [8, с. 207]. У своїх записах А. Чикаленко наділяє В. Винниченка епітетами: честолюбний, амбіційний, автократичний. У

листопаді він спробував переконати його не починати збройний виступ проти Гетьманату. І навіть порадив йому краще займатися не політикою, а літературною діяльністю [8, с. 197]. У подальшому захопленні більшовиками України, Скоропадський теж звинувачує саме Директорію: «якби не було повстання, північний більшовизм до нас ніколи б не проник, а із внутрішнім можна було б упоратися» [2, с. 316].

Історик Н. Полонська-Василенко у своїх мемуарних записях, навпаки, вказувала, що приводом до виступу Директорії стала не проросійська політика Гетьманату, а прагнення українських соціалістів повернути собі владу. «У цьому причина загибелі і гетьманату, і самої української держави. В історичний момент представники українського народу не знайшли в собі патріотизму, національної свідомості й розуміння, щоб стати вище партійних інтересів й об'єднатися в ім'я української держави, як не могли того зробити ні за Руїни, ні за Мазепи» [78, с. 383].

Отже, ці твердження, близькі за своєю суттю, можемо вважати і реальним приводом до повстання, і одночасно важливою причиною його перемоги. Однак не можна випустити з уваги і той факт, що, акцентуючи свою увагу саме на національно-державницьких причинах, прибічники Гетьманату штучно приховують й інші – невдачі в економічній та соціальній політиці, що й налаштували суспільство проти існуючої влади.

Не оминув уваги мемуаристів й опис самого повстання. Так, про розгром гетьманських військ під Мотовилівкою 18 листопада розповідають В. Кучабський [17, с. 128-136] та Р. Дашкевич [75, с. 354-355]. При цьому саме представники антигетьманського табору дають більш детальний опис подій, у той час як прихильники П. Скоропадського деталі найчастіше опускають. Це пояснюється не лише їх слабкою обізнаністю з подіями у таборі ворога, а швидше з небажанням показати деякі факти, що могли негативно висвітлити їх попередню діяльність.

П. Скоропадський, який намагається відтворити картину повстання, приховує ряд історичних фактів, визначаючи лише зраду командирів Запорізького та Подільського корпусів армії, «полівіння» Ради німецьких солдатів у Києві, що визнали повстання Директорії народною революцією та деструктивну діяльність ряду офіцерів, які сприйняли його останню «грамоту», як поштовх до заперечення всього українського [2, с. 308-309]. Навіть подробиці своєї втечі гетьман залишає у «Спогадах» поза увагою. Він лише згадує, що німці запропонували йому, при наближенні військ Директорії, відлетіти аеропланом до Одеси, але гетьман від такої пропозиції відмовився [2, с. 315].

Із власних поглядів описують повстання й діячі протигетьманського руху. Так, В. Винниченко критикує С. Петлюру за його дії та за «Револу-

люційний маніфест», який по суті перетворив повстання «у революцію однієї людини». Він також вказує і на неоднорідність бачення повстанцями майбутнього України [9, с. 124]. Свій опис тих революційних подій надають й інші численні мемуаристи, зокрема В. Кучабський [17, с. 116-127], О. Назарук [67, с. 88], Є. Коновалець [11, с. 303-306]. 14 грудня війська Директорії увійшли в Київ, відновивши владу Української Народної Республіки. Мемуаристика також дає інформацію про регіональні особливості протигетьманського повстання, що завершилося успішно і призвело до загибелі режиму П. Скоропадського. Так, наприклад, за спогадами сучасника, у Миколаєві (Херсонська губ.) під час наближення повстанських загонів отамана Н. Григор'єва гетьманська адміністрація без опору на пароплаві в паніці залишила місто, «забувши» у порту офіцерську добровольчу дружину та 2 броневих автомобіля [69, с. 191].

Німецький мемуарист В. Фест теж залишив цікаві спостереження про переговори з отаманом повстанців Н. Григор'євим, збройні сутички з його загонами біля станції Водопій, і вступ республіканських військ у Миколаїв після втечі з міста гетьманських урядовців [76, с. 83-94].

**М. Григор'єв зі своїм штабом у Миколаєві. Грудень 1918 р.
(фото із книги W. Fest. «Nikolajew, der letzte deutsche Posten am
Schwarzen Meer». Duisburg, 1919.)**

Про бої проти повстанців Директорії в листопаді 1918 р. у районі Лубни – Гребінка залишив спогади полковник добровольчого офіцерського загону М. Соболевський [74, с. 236-239]. У 1924 р. в радянському журналі «Огонёк» оприлюднено мемуарний нарис про перебіг повстання в листопаді 1918 р. у Чернігові. Автор відзначив, що заради успіху в поваленні гетьманської влади, тимчасовий союз уклали представники Директорії, більшовики та есери [79, с. 4].

Цікаву інформацію про спробу повстання в Києві, в ніч з 22 на 23 листопада, наводить у спогадах М. Галаган. З дозволу своєї партії (УСДРП), за Гетьманату, він працював у департаменті Міністерства народного здоров'я. За дорученням ЦК партії, його включено до складу Революційного комітету, який планував збройний виступ у місті. Підготовкою повстання керував полковник Ю. Капкан (в 1917-му році командир Першого українського Богданівського полку). За даними мемуариста, полковник пообіцяв надати два вагони зброї і заручитися підтримкою бронедівізіона. Однак, в день повстання Капкан кудись зник, зброю ніхто комітету не передав, броневтомобілі теж не з'явилися. Всю провину за це, М. Галаган покладає на Капкана, характеризуючи його, як людину, схильну лише до фанфаронства та авантюриництва [45, с. 388-391].

Колишній голова Центральної Ради М. Грушевський у статті «Пошкоді» дав оцінку Гетьманату, написану відразу після його падіння. Новітню «гетьманщину» автор кваліфікує, як «скверний анекдот», скомпонований «спількою наших поміщиків і німецьких генералів», а П. Скоропадського – як «просте знаряддя в руках возсоединителів Росії» [77, с. 233-234]. Отже, у мемуарній літературі досить однорідним виявився опис причин та перебігу падіння гетьманського режиму. І апологети, і опоненти називають практично одні й ті ж чинники, що призвели до загальноукраїнського протигетьманського повстання і відповідно краху самого режиму П. Скоропадського: консервативна аграрна політика, що обумовила повстанський рух селян; відсутність боєздатних збройних сил; непродумана зовнішня політика та незрозумілі для більшості українців загравання з російськими проімперськими силами.

Проаналізувавши мемуарну спадщину з основних аспектів історії Української Держави П. Скоропадського, можемо зробити й основні узагальнення. Так, мемуарні свідчення висвітлюють найбільш суттєві події та особливості історії Гетьманату, забезпечуючи достатній інформаційний масив для його об'єктивного вивчення. Незважаючи на різноплановість в оцінці висвітлення подій, автори спогадів в цілому дозволяють висвітлити ті аспекти проблем, що є недоступні іншим джерелам, і що головне – суттєво доповнити існуючу джерельну базу. Час-

то наведені саме у мемуарах дані, є унікальними з історії Української революції. Безумовно, вони потребують наукової критики, проте все ж таки заповнюють певні прогалини в історичній науці.

Так, завдяки мемуарній спадщині визначаємо, що основною соціальною базою гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. стали не лише великі землевласники та підприємці, а й заможне селянство, колишні імперські офіцери й чиновництво. Саме політична єдність цих верств забезпечила успіх перевороту, а розкол та розчарування – перемогу Директорії та падіння гетьманського режиму. При цьому роль кайзерівських військ у перевороті була все ж таки не настільки значною, як це намагалися показати радянські історики. А сам Гетьманат не був виключно німецьким «політичним проектом».

Також мемуари дозволили визначити основні успіхи та невдачі гетьманської внутрішньої та зовнішньої політики. Певна стабілізація економіки, зумовлена реформами, зокрема повернення земельної власності поміщикам, а також створення сприятливих умов для підприємництва стали явищем тимчасовим, а репресивна політика щодо селян лише поглибила розкол у суспільстві і сприяла антигетьманському повстанню. Спроби укріпити Українську Державу завдяки створенню власної армії та успішній зовнішній політиці також дали лише тимчасовий успіх. Малочисельна гетьманська армія виявилася вкрай ненадійною, а залежність Києва від німецької адміністрації зменшила шанси на виживання Гетьманату в умовах завершення Великої війни.

Тож і ці фактори, яскраво висвітлені сучасниками, продемонстрували, що Гетьманату завадили не лише зовнішні обставини, а й нездатність впроваджувати власні політичні ідеї. Успішність освітньої та культурної політики лише підтверджують попередню тезу – успіхів вдалося досягнути лише в тих сферах, де вплив німецької військової адміністрації був мінімальний. Тому і апологетика, і критика П. Скоропадського в мемуарах, на нашу думку, є досить слушною й актуальною для висвітлення об'єктивних реалій тогочасного українського життя. Однорідним у мемуарній літературі виявився опис падіння Гетьманату. І прихильники, і опоненти називають однакові чинники, що призвели до протигетьманського повстання та відповідно приходу до влади Директорії. Тож саме їх можемо вважати об'єктивними й використовувати для вивчення суміжних питань з подальшої історії УНР та політичних подій в 1918-1919 рр.

Отже, вважаємо, що аналіз використаних джерел дозволив нам доволі неупереджено висвітлити ряд важливих сторінок історії Української Держави 1918 р. саме через призму історико-мемуарної літератури.

ПІСЛЯМОВА

Комплексний аналіз української мемуаристики національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. доводить: вона представлена значним масивом різнопланової літератури, яка є важливим історичним джерелом. Однак, мемуарна література за своєю суттю не може бути цілком об'єктивною. Цьому є низка пояснень. До них відноситься і складний та насичений подіями період революції, і невдачі цілого ряду політичних проєктів, кожен із яких представляли конкретні люди, і значна чисельність осіб, які не лише хотіли, а й мали можливість поділитися своїми враженнями про минулі події.

Більшість із тогочасних провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико-мемуарного характеру. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державотворчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких вони були самі.

Адже кожен із авторів так чи інакше намагається показати власне бачення причин та наслідків як особистих дій, так і діяльності сучасників. Підтримка та засудження, нерідко відверта іронія щодо дій опонентів – ці суттєві ознаки мемуарної літератури посилюються зі зростанням історичної значущості описуваних процесів, а отже, дозволяють зробити об'єктивні висновки не лише щодо історичної ролі власне автора мемуарів, а й усіх згадуваних ним у роботі осіб. Відтак у ході її використання неможливо спиратися лише на якусь одну працю, наскільки б близьким до згаданих подій не був її автор.

Мемуарні джерела мають суто індивідуальне походження і, відповідно, відображають суб'єктивне сприйняття подій, а тому вимагають критичного аналізу й вивчення умов їх створення, осіб самих авторів, обов'язкової верифікації за іншими джерелами. Чимало мемуарних творів написано в контексті «історії повсякденності» (внутрішні переживання, світосприйняття, деталізація побуту), що дозволяє науковцю глибше проникнути та «вжитися» в досліджуваний ним період, чим підвищує значення мемуаристики як історичного джерела.

Порівняння мемуарів представників різних сторін, які часто суперечать або й відверто полемізують один з одним, пошук у них спільних рис і відмінностей дозволяє не лише підтвердити чи заперечити певні концепції та підходи, а й перевірити достовірність історичних міфів та світоглядних стереотипів, що склалися у наступні епохи.

Автори мемуарної спадщини стали носіями переважно національно-державницької ідеології, обстоювали права й свободи українського народу, насамперед його право на самостійний державний розвиток. Вважаємо, що активне залучення спогадів учасників тих подій сприятиме формуванню максимально об'єктивної картини перебігу революційних процесів 1917–1921 рр. в Україні, причин їхньої незавершеності, активізуватиме вивчення буремних процесів перших двох десятиліть XX ст. представниками сучасної академічної історичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Вступ

1. Кривецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння. Кам'янець: Видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. 31 с.
2. Кривецький І. Як писати мемуари? / І. Кривецький, О. Назарук. Відень, 1921. 34 с.
3. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» (Історіографічний нарис). К.: Наукова думка, 1970. 170 с.
4. Великий Жовтень на Київщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції / Каховський К. І. (відп. редактор) та ін. К.: Держполітвидав УРСР, 1957. 354 с.
5. Героическое подполье. В тылу денкинской армии. Воспоминания / сост. Петровская О., Седина А. М.: Политиздат, 1975. 416 с.
6. Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны / Лит. запись Е. Пятигорский. К.: Политиздат, 1978. 230 с.
7. Незабутні роки: Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. К.: Політвидав України, 1967. 606 с.
8. Червонці. Спогади ветеранів Червоного козацтва. К.: Політвидав України, 1968. 242 с.
9. Олейников А. Мемуары как источник изучения борьбы трудящихся против интервентов на Украине. К.: Вища школа, 1988. 134 с.
10. Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. К.: Вища школа, 1978. 135 с.
11. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни. Львів, 1999. 199 с.
12. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 – Військова історія. К., 2003. 183 с.
13. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
14. Вінцовський Т. С. Формування і діяльність місцевих органів влади першої УНР на півдні України.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Одеса, 2016. 415 с.

15. Звілінський С. О. Мемуарні джерела радянської доби з історії Української революції 1917–1921 рр. в архівах Півдня України // Архіви України. 2016. № 2. С. 49–58.

16. Капелюшний В. П. Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. К.: Нора-Прінт, 2001. 103 с.

17. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 145–153.

18. Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 346–355.

19. Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка // Слово і час. 1993. № 10. С. 25–30.

20. Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі // Вісник Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. К., 2001. Вип. 5. С. 179–191.

21. Тинченко Я. Ю. Нагородна справа урядів Української Народної Республіки, 1917–1922... Дис. кандидата іст. наук: 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2016. 251 с.

22. Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника // Український історичний збірник. К.: Інститут історії НАН України, 2011. Вип. 14. С. 290–302.

23. Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука. Брошнів: МПП «Таля», 2000. 175 с.

24. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.

25. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр.: У 2 т. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. Т. 1. 524 с.; Т. 2. 503 с.

26. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали; У 2 т. / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. Т. 1.: 4 березня – 9 грудня 1917. К.: Наукова думка, 1996. 589 с.; Т. 2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 422 с.

27. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В. Верстюк (кер. автор. колективу) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.

28. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

29. Литвин М. Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. С. Науменко. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
30. Рубльов О. П., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. // «Україна крізь віки». Т. 10. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
31. Реєнт О. П. Павло Скоропадський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 304 с.
32. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. 335 с.
33. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. К.: ВД «Стилос», 2010. 200 с.
34. Дем'янюк О. Волинський край у мемуарних працях учасників Української революції 1917–1921 рр. // Літопис Волині. 2017. Вип. 18. С. 38-42.
35. Литвин С. Х. Мемуари та спомини сучасників як джерело дослідження життя і діяльності Симона Петлюри // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 4. С. 3-11.
36. Любовець Н. І. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2024. 504 с.
37. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці. Миколаїв: Іліон, 2014. 480 с.

Розділ 1. Українська Центральна Рада в історико-мемуарній спадщині

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.: [В 3 ч.]. К. Відень: Вид-во «Дзвін», 1920. Ч. 1. 348 с.; Ч. 2. 328 с.; Ч. 3. 535 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р. К. – Відень, 1920. Ч. 1. 348 с.
3. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31-58.
4. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). К.: Темпора, 2007. 632 с.
5. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское // Белое дело. Т.3. Дон и Добровольческая армия. М.: Голос, 1992. С. 5–209.

6. Суханов Н. Н. Записки о революции: в 3 т. М.: Политиздат, 1991. Т. 1. 383 с.
7. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. К.: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 353 с.
8. Шульгин В. Дни. // Годы. Дни. 1920 год. М.: Новости, 1990. С. 330–548.
9. Трубецкой С. Е. Минувшее. М.: ДЭМ, 1991. 336 с.
10. Шкловский В. Б. Сентиментальное путешествие. Воспоминания 1917–1922. М.: Новости, 1990. 368 с.
11. Петлюра С. В. Рік мовчання // Статті. К.: Дніпро, 1993. С. 168–171.
12. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік // Щоденник (1918–1919). К.: Темпора, 2011. С. 23–46.
13. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик (Нью-Йорк – Мюнхен). 1973. № 3–4 (39–40). С. 99–112.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого. минулого. Варшава: Укр. на-ук. ін-т, 1934. Ч. 1–3. 392 с.
15. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). К.: Державне видавництво, 1922. 109 с.
16. Деникин А. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль – сентябрь 1917. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
17. Король Н. Очима звичайного учасника // Визвольний шлях. Лондон, 1967. 10. С. 11–49.
18. Косець І. Фрагмент спогадів з часів збройної визвольної боротьби // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917-1920-х років. К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 67–74.
19. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади. К.: Темпора, 2003. 608 с.
20. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). К.: Темпора, 2005. 656 с.
21. Русова С. Мемуари. Щоденник. К.: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
22. Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. Мюнхен, 1968. № 1–4 (17–20). С. 97–107.
23. Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 8. С. 126–154.
24. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії і федерації. К.: Друкарня товариства «П. Барський», 1917. 16 с.
25. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії. Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.

26. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917-1920) // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 1–63.

27. Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Другий всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал. (Зі споминів) // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1923. Кн. 4. С. 306–314.

28. Гаврилюк І. Другий військовий з'їзд // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 203–209.

29. Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 9. С. 108–149.

30. Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте: Мемуары. М.: ТЕРРА, 1996. 512 с.

31. Дудко Ф. День 5 липня 1917 р. в Києві (Про виступ полку ім. гетьмана П.Полуботка) // Календар «Червоної Калини» на 1926 р. Львів: Червона Калина, 1925. С. 78–82.

32. Андрієвський В. Н. З минулого. Берлін: Накладом «Українсько-го слова», 1921. Т. 1. 1917 рік на Полтавщині. 308 с.

33. Скоропадський П. П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. К. – Філадельфія, 1995. 492 с.

34. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. Львів: Червона Калина, 1937. 123 с.

35. Кедровський В. Українізація в російській армії (Спогади) // Український історик. 1967. № 3–4. С. 130-138.

36. Артюшенко Ю. Генерал Борис Поджіо (Спогад). Чикаго – Торонто: Український військово-історичний інститут, 1955. 16 с.

37. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.

38. Христич Я. Українські Зелені Свята у Севастополі. (Спогад учасника) // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917-1920-х років. К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 17–19.

39. Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 10. С. 122–158.

40. Янчевський М. Із спогадів 1 березня 1917 р. Фундул – Молдова – Кімнолунг; II. Серпень-грудень 1917 року. Борисоглібськ – Одеса // За державність. 1930. Ч. 2. С. 137–150.

41. Петлюра С. В. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. Харків: Лівий берег, 1992. 149 с.

42. Кедровський В. І. Обрисі минулого. Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Свобода, 1966. 134 с.

43. Липа Ю. Одеська «Січ» // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Каліш, 1935. Збірник 5. С. 207–208.

44. Греков А. П. На Украине в 1917 году // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1–2. С. 129–136.

45. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 109–148.

46. Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка. (Зі споминів) // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1923. Кн. 1. С. 31–42.

47. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К.: Темпора, 2003. 288 с.

48. Вернадский В. Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. К.: Наукова думка, 1994. 471 с.

49. Неклісвич М. На українській чорноморській флотії 20 років тому // Літопис Червоної Калини. Львів, 1938. Ч. 4. С. 3–4.

50. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / упоряд. В. Сергійчук. К.: Поліграфкнига, 2002. 640 с.

51. Греков А. П. Переговоры украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918–1919 гг. на Украине) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1–2. С. 137–172.

52. Порохівський Г. Спогади про 1-й український корпус // Календар-альманах «Дніпро» на 1933 р. Львів: Дніпро, 1932. С. 77–94.

53. Гнойовий І. Спомини про 19-й піший Український полк року 1917 // Табор. Варшава. 1928. №6. С.49–62.

54. Корніїв В. Спогади про Українізацію 36-го пішого Орловського полку (Х корпусу російської армії) в році 1917 // За Державність. Каліш. 1929. Ч. I. С. 65–74.

55. Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. // За державність. 1929. № 1. С. 42–64.

56. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії. // За державність. 1937. № 8. С. 8–55; 1938. № 9. С. 18–59.

57. Петрів В. Українська пропаганда серед «сибіряків» і «туркестанців» у революційні роки // Календар «Червоної Калини» на 1938 р. Львів, 1937. С. 68–71.

58. Див.: ЦДАВО України. Ф. 811., Оп.1, Спр.7., 117 арк.

59. Скоропадський П. Спомини. К.: Україна, 1992. 112 с.

60. Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Звенигородський Кіш вільного козацтва. (Спомини) // Літературно-науковий вістник. Львів, 1922. Кн. 2. С. 125–133.

61. Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні // Студентський шлях. Львів. 1934. № 7-8. С. 191–217.

62. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. К. – Відень, 1920. Ч. 2. 328 с.

63. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. 142 с.

64. Лисий М. Одна незаписана подія // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років. К.: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 55–61.

65. Доценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Календар «Червоної Калини» на 1933 р. Львів: Червона Калина, 1932. С. 35–103.

66. Думін О. Галичани і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині 1917-1919 рр. // Календар-альманах «Неділя». Львів, 1930. С. 85–92.

67. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про першу сотню СС) // Календар «Червоної Калини» на 1928 р. Львів: Червона Калина, 1927. С. 9–37.

68. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За державність. 1930. № 2. С. 47–72.

69. Дашкевич Р. Про Січових Стрільців // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: ЛА Піраміда, 2009. С. 343–366.

70. Кучабський В. Від первopочинів до Проскурівського походу // Історія січових стрільців. К.: Україна, 1992. С. 12–201.

71. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації. Прага, 1928. Січень. Ч. 1. С. 18–23; Лютий. Ч. 2. С. 60–64; Березень. Ч. 3. С. 104–110; Квітень. Ч. 4. С. 153–158; Травень. Ч. 5. С. 199–204; Червень. Ч. 6. С. 241–244.

72. Пархоменко В. А. Українська революція та визвольна боротьба 1918–1919 рр. у мемуарній спадщині Євгена Коновальця // Емінак. 2016. № 1 (13). Т. 2. С. 106–110.

73. Зелінський В. Синьожупанники. Берлін: Українське Національне Об'єднання в Німеччині, 1938. 76 с.

74. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. К.: Україна, 1995. 206 с.

75. Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. // Український історичний журнал. 1967. № 8. С. 75–84.

76. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К.: Темпора, 2009. 480 с.

77. Пархоменко В. А. Спогади генерала В. Зелінського як джерело з історії дивізії Синьожупанників // Науковий вісник Миколаївського

національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2017. № 1. С. 136-139.

**Розділ 2. Українська Народна Республіка
(листопад 1917 р. - квітень 1918 р.)**

1. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. К.: Академкнига, 2011. Т. 1-2. 353 с.

2. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Відень : Український соціологічний інститут, 1921. Т. 2. 204 с.

3. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р. К. – Відень, 1920. Ч. 2. 328 с.

4. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919). К.: Государственное издательство, 1922. 109 с.

5. Махно Н. И. Воспоминания. М.: Республика, 1992. 334 с.

6. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Накладом Видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1928. 335 с.

7. Затонський В. П. Жовтень 1917 р. в Києві // Боротьба за перемогу радянської влади на Україні. К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1957. С. 52-64.

8. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.

9. Андрієвський В. Н. З минулого. Берлін: Накладом «Українського слова», 1921. Т.1. 1917 рік на Полтавщині. 308 с.

10. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). К.: Темпора, 2007. 632 с.

11. Затонський В. П. Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. 1929. № 4. С. 139-170.

12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади. К.: Темпора, 2003. 608 с.

13. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік // Щоденник (1918–1919). К.: Темпора, 2011. С. 23-46.

14. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). К.: Темпора, 2011. 424 с.

15. Бош Е. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. К.: Политиздат Украины, 1990. 447 с.

16. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М. – Л.: Госиздат, 1925. 272 с.

17. Лапчинський Г. Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. 1928. № 1. С. 159–175.

18. Скоропадський П. Спомини. К.: Україна, 1992. 112 с.
19. Селявкін А. І. В трьох війнах на броневиках і танках. Харків: Прапор, 1981. 183 с.
20. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К.: Темпора, 2003. 288 с.
21. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Государственное издательство, 1930. С. 64-98.
22. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 109–148.
23. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / упоряд. В. Сергійчук. К.: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
24. Антонов-Овсєєнко В. А. Записки о гражданской войне: [в 4 т.]. М. – Л.: Высший военный редакционный совет. Т.1. 1924. 271 с.
25. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського походу // Історія січових стрільців. К.: Україна, 1992. С. 12–201.
26. Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе (сентябрь 1917 - апрель 1918 гг.) // Летопись революции. 1927. № 5–6. С. 119–125.
27. Новіков А. Катеринославський Жовтень // У дні Жовтня. К.: Політвидав, 1987. С. 260–269.
28. Потапов М. Червона гвардія Катеринослава // У дні Жовтня. К.: Політвидав, 1987. С. 277–279.
29. Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі // У дні Жовтня. К.: Політвидав, 1987. С. 399–412.
30. Сазонов І. Залізничники Одеси в боротьбі за владу Рад // Боротьба за перемогу радянської влади на Україні. К.: Політвидав, 1957. С. 368-376.
31. Ряппо Я. Возникновение советской власти (от 15 января до 16 марта 1918 г.) // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. С. 170-174.
32. Калюжний О. «Із Саранська до Херсона» (До українізації 753-го пішого Вінницького полку) // За Державність. 1939. Ч. 9. С. 171– 178.
33. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року // Літопис революції. Харків, 1928. №. 2. С. 209 – 219.
34. Мищенко С. Январское восстание в Киеве // Літопис революції. 1924. № 3(18). С. 20–43.
35. Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу // Табор. Варшава. 1927. Ч. 5. С. 20–23.

36. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 109–148.

37. Кедровський В. Початки національного війська // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 216–220.

38. Лоський І. Крути // Літопис «Червоної Калини». 1932. № 2. С. 2–4.

39. Удовиченко О. Загибель студентського куреня під Крутами // Військова справа. Париж, 1928. № 2. С. 5–8.

40. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. 1938. № 9. С. 145–152.

41. Михайлик М. Виступ Першої Української Військової Школи // Літопис «Червоної Калини». 1932. № 3. С. 18–22.

42. Герої Крут / Упорядник І. Ільєнко. Дрогобич: Відродження, 1995. 348 с.

43. Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник) та ін. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 288 с.

44. Сивицький. Взятие Киева // Революционная военная мысль. 1922. № 7. С. 124–128.

45. Серeda М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. // Календар «Червоної Калини» на 1938 р. Львів: Червона Калина, 1937. С. 23–32.

46. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив русской революции. Т. 6. М.: Терра - Политиздат, 1991. С. 161–303.

47. Сумський С. Одиннадцять переворотів (Громадянська війна в Києві) // Революція на Україні по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 99–114.

48. Затонський В. Із спогадів про Українську революцію // Літопис революції. 1929. № 5–6. С. 115–141.

49. Гаврилюк І. Четвертий універсал (Спогади) // Літературно-науковий вісник. 1929. Кн. I. С. 16–24.

50. Гофман М. Записки из дневника, 1914–1918. Л.: Красная газета, 1929. 264 с.

51. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 172–176.

52. Чернин О. Брест-Литовск // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т. 2. С. 108–132.

53. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: Спомини і роздуми. Торонто, 1971. 336 с.

54. Деникин А. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – Октябрь 1918 г. Минск: Харвест, 2002. 464 с.
55. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Минск: АСТ – Харвест, 2005. 800 с.
56. Дашкевич Р. Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: ЛА Піраміда, 2009. С. 375-490.
57. Walter Fest. Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer. Duisburg, 1919. 220 s.
58. Солтанов М. Восстание против оккупантов // Страницы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. С. 175–178.
59. Скоропадський П. П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. К. – Філадельфія, 1995. 492 с.
60. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. М. – Петроград: Госиздат, 1923. 297 с.
61. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920-ті рр.). К.: Темпора, 2005. 656.
62. Могилянський Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т.11. С. 74-105.
63. Донцов Д. Рік 1918, Київ. К.: Темпора, 2002. 208 с.

***Розділ 3. Українська Держава П. Скоропадського
у спогадах сучасників***

1. Скоропадський П. Спомини. К.: Україна, 1992. 112 с.
2. Скоропадський П. П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918. К.: Наш формат, 2023. 456 с.
3. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). К.: Темпора, 2007. 272 с.
4. Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студій. Т.6: Політологічна секція: Кн. 1. Листи до братів – хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. К. – Філадельфія, 1995. 470 с.
5. Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. 238 с.
6. Могилянський Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году) // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т. 11. С. 74–105.

7. Донцов Д. Рік 1918, Київ. К.: Темпора, 2002. 208 с.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). К.: Темпора, 2011. 424 с.
9. Винниченко В. Відродження нації. К.: Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. К.: Академкнига, 2011. Т. 3-4. 354 с.
11. Коновалець Є. Спомини й уваги // Історія січових стрільців. К.: Україна, 1992. С. 287-346.
12. Ковалевський М. М. При джерелах боротьби. Спомини, враження. Рефлексії. Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. 717 с.
13. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920). К.: Темпора, 2007. 608 с.
14. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К.: Книга Роду, 2008. 312 с.
15. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. 142 с.
16. Андрієвський В. З минулого. Т.2. Від Гетьмана до Директорії. Берлін: Накладом «Українського слова», 1923. 262 с.
17. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду // Історія січових стрільців. К.: Україна, 1992. С. 12-201.
18. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921.: Спогади: в 3 т. Мюнхен: Прометей, 1950. Т. 1: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. 209 с.
19. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: спогади. Нью-Йорк: Булава, 1958. 126 с.
20. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (Уривок з споминів). Нью-Йорк, 1967. 23 с.
21. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / упоряд. В. Сергійчук. К.: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
22. Греков А. П. Переговоры украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918-1919 гг. на Украине) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1-2. С. 137-172.
23. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
24. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. 228 с.
25. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона Калина, 1931. 149 с.

26. Аверин В. Под гнетом австро-германского империализма (1918 г. на Екатеринославщине). Воспоминания // Літопис революції. 1928. № 6. С. 233-272.

27. Альошин О. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині // Літопис революції. Харків, 1930. № 3-4. С. 33-47.

28. Калита Г. 3. 1918 рік на Ніженщині. Уривки із спогадів (осінь 1917 – кінець 1918 р.) // Літопис революції. Харків, 1933. № 1/2. С. 210-224.

29. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919). К.: Державне видавництво, 1922. 109 с.

30. Деникин А. Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – Октябрь 1918г. Минск: Харвест, 2002. 464 с.

31. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 212-221.

32. Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний) // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Ленинград: Госиздат, 1930. С. 222-297.

33. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское // Белое дело. Т. 3. Дон и Добровольческая армия. М.: Голос, 1992. С. 5-209.

34. Лихтенбергский Г. Как началась «Южная Армия» // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т.8. С. 166-183.

35. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Минск: АСТ – Харвест, 2005. 800 с.

36. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. М. – Петроград: Госиздат, 1923. 297 с.

37. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 188 с.

38. Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 196-211.

39. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії. Львів: Хліборобська Україна, 1923. С. 112-113.

40. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 136-185.

41. Махно Н.И. Воспоминания. М.: Республика, 1992. 334 с.

42. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму. Дербі: Накладом автора, 1956. 337 с.

43. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под ред. М. Горького и др. М.: Госиздат «История гражданской войны», 1936. 206 с.

44. Вернадский В. Дневники 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. К.: Наукова думка, 1994. 471 с.

45. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). К.: Темпора, 2005. 656 с.

46. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році // Україна: 1919 рік. К.: Темпора, 2004. С. 19-286.

47. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади 1918-1923. Філадельфія: Накладом автора, 1973. 220 с.

48. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. М.: Московский рабочий, 1994. 621 с.

49. Єрошевич П. Спомини з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні. Повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор. 1928. № 9. С. 37-80; № 10. С. 75-83.

50. Козуб І. Повстання проти гетьманщини та петлюрівщини. (Нотатки з історії повстанського руху в Переяславському, Пириятинському та Золотоноському повітах. Кінець 1918 – початок 1919 рр.) // Літопис революції. 1926. № 1. С. 90-97.

51. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 рр.: Спомини і роздуми. Торонто: Розсилкова Книгарня, 1971. 366 с.

52. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив русской революции. Т. 6. М.: Терра – Политиздат, 1991. С. 161–303.

53. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин // Донская летопись. 1924. Вып. 3. С. 163–217.

54. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т. 3. С. 234–243.

55. Лукомский А. Из воспоминаний // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т. 5. С. 101–189.

56. Врангель П. На трёх войнах. Воспоминания. М.: Прозаик, 2013. 608 с.

57. Слезкин Ю. Ингерманландский гусарский полк в гражданской войне // Возрожденные полки русской армии в Белой борьбе на Юге России. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. Т. 7. С. 125-129.

58. Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк // За державність. 1964. № 10. С. 129–154.

59. Бобарыков И. Киев – Севастополь – Германия – Англия 1918-1919 // 1918 год на Украине. М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. Т. 5. С. 169–194.
60. Лабинский И. В. О Екатеринославском походе // 1918 год на Украине. М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. Т. 5. С. 294–300.
61. Порохівський Г. Українська армія та її вождь // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). К.: МП «Фенікс», 1992. С. 220–223.
62. Маланюк Є. Уривки зі спогадів // Україна: 1919 рік. К.: Темпора, 2004. С. 287–349.
63. Гуль Р. Киевская эпопея // Архив русской революции. М.: Терра – Политиздат, 1991. Т. 2. С. 59–86.
64. Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. М.: Панорама, 1991. 624 с.
65. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій, Альбертський унів-т, 1985. 416 с.
66. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К.: Стікс, 2010. 448 с.
67. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: Український прапор, 1920. 344 с.
68. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана // Революция на Украине по мемуарам белых. М. – Л.: Госиздат, 1930. С. 239–276.
69. Пархоменко М. Атаман Григорьев в Николаеве // Страницы борьбы: сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев: Типография Николаевского окрисполкома, 1923. С. 190–194.
70. Щоденник значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша // Військово-історичний альманах. 2000. № 1. С. 57-70.
71. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність. Варшава, 1938. № 8. С. 99–118.
72. Криловський І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби // За державність. Торонто: Укр. воєнно-історичний інститут, 1964. 36. 10. С. 220–230.
73. Сакович Г.Г. Екатеринославский поход // 1918 год на Украине. М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. Т. 5. С. 286–294.
74. Соболевский М. Я. Отдельный Полтавский добровольческий батальон в боях на Украине // 1918 год на Украине. М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. Т. 5. С. 234–245.
75. Дашкевич Р. Про Січових Стрільців // Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: ЛА Піраміда, 2009. С. 343–366.

76. Walter Fest. Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer. Duisburg, 1919. 220 s.

77. Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вісник. Т. 172. (кн. XII, грудень). 1918. С. 233–243.

78. Полонська-Василенко Н. Спогади / упоряд. В. Шевчук. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.

79. Петровский Д. Подготовка Черниговского восстания. Воспоминания // Огонёк. 1924. № 52. С. 2-66.

80. Пархоменко В. А. Україно-фінські відносини 1918 – початку 1919 рр. у мемуарах Г. Гуммеруса // «Україна та ЄС: досвід співпраці та перспективи інтеграції в сучасних умовах»: тези доповідей міжнародної наукової конференції, Миколаїв, 19 червня 2024 р. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. С. 32-35.

Наукове видання

Владислав Анатолійович Пархоменко

**УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА
ГЕТЬМАНАТ П. СКОРОПАДСЬКОГО
В МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ**

Монографія

Редактор, комп'ютерна верстка *О. Михайлова*
Дизайн обкладинки *Д. Кукушин*
Друк *С. Волинець*. Фальцювальні-палітурні роботи *О. Мішалкіна*.

Підп. до друку 29.09.2025.
Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк різнограф.
Ум. друк. арк. 9,3. Обл.-вид. арк. 8,69.
Тираж 100 пр. Зам. № 7042.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50–03–32, 8 (0512) 76–55–81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.